

kapcsoló férfiak bolyongásának megsokszorozásával az ötödik rész egyértelműen elveti a történet egyéni sorsra hangolhatóságát, a világban kódorgó, eltévedt, létsíkokat szétválasztani képtelen, téveszméktől gyötört ember parabolájává válik. A szöveg ennek megfelelően metalepsziszekkel él, mozaikdarabokból formálódik, nagy részben Homérosz, Joyce és az ÖSSZEOMLÁS szövegdarabjaiból, perspektívát nyitva ezáltal a civilizáció – kultúra, művészet – folyamára, stációira. S az orvos-Teiresziász szájából elhangzik az emberiség diagnózisa, mely minden történelmi szerepvállalás, szabad akarat hiábavalóságát, az emberi cselekvés értelmetlenségét adja útmutatóul: „*Nem bírod a zavaros beszédet? Minden zavart szül, ami megszólal. Hát ne figyelj oda. Haladj az úton, úgysem kerülheted el, miképpen az sem kerül el téged. Csupán tanúja vagy a szerepnek, ami sem a tiéd, sem másé. Egyszerűen ott van. Magadra veszed vagy sem, mit sem változtat a dolgok folyásán. Amint ezt belátod, megérkeztél, anélkül, hogy elindultál volna.*” Ugyanakkor a vendégszövegek helyenként ellenpontosozzák is a jelen állapotát, a hiány ürességét növelendő, a többször is felbukkanó borosüveg címkéjén látható táj például egy régi, idilli, elveszett világ felsejlése, amikor természet, szépség és harmónia még megadatott az emberiség számára. De az elbeszélés alakjai már csak értetlenül merednek ezekre.

A Városból, a civilizáció (roncsai) felől folyón érkező hullákat a hullahalász khároni alakja gyűjti össze az utolsó rész fémesen hidegre, ködösre hangolt eseményeiben. A sors és történet nélküli, elmosódott arcú testeket – némi obulusért – megváltják, vagy a hullahalász visszengedi őket a történelem folyójának örök áramába. Ám mintha ez a khároni szerep is értelmetlenné válna, az arc – ami a személyiséggé válás záloga a nyugati kultúrában – és ezáltal történet nélküli embereknek még pénzen való kiváltása sem adja vissza történetüket, s a hullahalász hiába ült „*hát estéknént a verem bejáratához, és önhatalmúlag kréálni kezdte a történeteket. Az öregemberét, a tornacipősét, az úri dámáét, a gyereklányét, a piros kabátosét és mindahányét, aki a veremig érkezett. Tudta, soha nem juthat egyetlen történet végére sem, és ha a végére jutna is, nem adhat ő a másíknak semmit sem, mert az ember csak magának adhat történetet. És mégiscsak csinálta tovább, ahogy a tér és az idő csinálta tovább, a sodrás és a halál*”. Hiába tehát. Ám azt is hiába tudjuk, hogy Kharón-hullahalász-történetmondó szavai akár

szerzői önreflexióként is érthetők, s azt is, hogy épp ezért, a történelem, kultúra, civilizáció elkeserítő, hiábavaló jelen állapotának megmutatása végett idézi meg művészi, irodalmi, filozófiai, történelmi tapasztalatainak sorát. Ezeket talán mind érteni véljük, de nem elsősorban a felvonultatott intertextusok, QR-okba kódolt hiperhivatkozások miatt és által, hanem Farkas Péter metszően pontos, letisztult, de mégis plasztikus, érzékeinket rendre megpendítő, szép prózanyelve miatt, amely némileg árnyékba kerül az utalásrendszer hálója mögött. Pedig ahogyan ő írja, bőrünkön érezzük az esőcseppek súlyát, lábunkban az út, a bolyongás ólmát és a végső hazatérés hirtelen leereszkedő ködös vakságát.

Visy Beatrix

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Kis János: *Az összetorlódtott idő.*

Politikai írások, 1992–2013

Kalligram, Pozsony, 2013. 631 oldal, 3900 Ft

I

EZZÉ LETT...

Ha lenne olyan díj, amely „az év könyve” nevet viselné, akkor én a 2013-as esztendőre ezt a kötetet javasolnám. És ha ezt nagyon röviden alá kellene támasztanom, akkor valami ilyesmit mondanék: Kis János kötete a jelenlegi társadalmi állapotaink és az ehhez vezető út páratlan elméleti igénnyel kidolgozott, éles szemű diagnózisa. E hatás eléréséhez a szerző bizonyos írásokat enyhén aktualizált, másokat változtatlanul közölt. Az alábbiakban a könyv csomópontjain fogok végigmenni, az alapvető elismerés után sokat vitatkozva vele.

A rendszerváltás elmélete

A rendszerváltás nemzetközi irodalmában is az egyik legjelentősebb hozzászólás Kis Jánostól származik. A REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT című dolgozata először 1993 őszén jelent meg a *Világosság* és 1995-ben a *Constellations* című folyó-

iratban, majd egy átdolgozás után 1997-ben újra napvilágot látott a *Kritikában*. A mostani kötet számára Kis János újra átdolgozta a szöveget. Ebből már lehet látni, hogy a szerző a magyarázatot alapvetően ma is helytállóan tekint. Csak sejthetjük, hogy a dolgozat általános kiindulópontja Jürgen Habermas egyik, 1990-ben tett híres megállapításától próbált elrugaszkodni: „*A beépítő forradalom nem vet új fényt a régi problémáinkra, a fal ledöntése ugyanis a rendszer-specifikusan létrehozott problémáink közül egyetlenegyét sem tud megoldani.*”¹ Kis János ezt nem akarta annyiban hagyni, nem akarta elismerni, hogy a közép-kelet-európai átalakulássorozatnak ne lett volna újdonságkaraktere. Ennek meghatározása érdekében Timothy Garton Ash egyik terminológiai javaslatára támaszkodott, a „refolúció” fogalmára. „*Tehát reform vagy revolúció? [...] Ash szellemes paradoxona szerint mind a kettő: Kelet-Európában refolúció zajlott 1989–1990-ben. A változások hordereje forradalmi, menete reformokon át vezet. Úgy gondolom, ez a szöfordulat rávilágít a megoldandó problémára, de a megoldást nem tárja elénk.*”² Kis János a probléma ilyen terminológiai betakarása helyett fogalmi magyarázatot próbál kidolgozni. Elemzéseit így összegzi: „*A rendszerváltás sajátos típusa a gyors társadalmi átalakulásnak. A forradalomra hasonlít abban, hogy menet közben megtörik a régi hatalom legitimitása, s ezzel ingatag, kiszámíthatatlan politikai helyzet keletkezik. A reformokra hasonlít abban, hogy a legitimitási űr nem jár együtt a hatalom szétesésével; a legalitás folytonossága nem szakad meg. A helyzetet az teszi kezelhetővé, hogy a politikai szereplők kölcsönösen elfogadható játékszabályok kialakítására törekcsenek. Minden fél úgy cselekszik, mintha a hatalom legitim volna, mintha a törvények és rendelkezések érvényesek volnának, mintha a régi parlamenttől kapott szentesítés alkalmas volna az új rendszer kialakított szabályainak kötelező erejű törvénné változtatására.*”³ A háttérben álló kérdés most már világosan megfogalmazható: hogy volt lehetséges egy ilyen nagy változás különösebb felfordulás nélkül? Kis János joggal gondolta úgy, hogy a rendszerváltás az egykori demokratikus ellenzék programját valósította meg, hiszen ennek meghatározó képviselői mindig is elutasították a reform és a forradalom alternatíváját: „*Mi magunk nem voltunk sem reformerek, sem forradalmárok. [...] Tisztaban voltunk vele, hogy a mi korunk Magyarországon nem forradalmi kor, hogy itt nem lesz új rádió ostroma, nem*

lesz új Corvin köz, új Tűzoltó utca. De nem voltunk reformerek sem, legalábbis abban az értelemben, ahogy a kor a reformerséget értette. A nyolcvanas évek Magyarországon az számított reformernek, aki – elfogadva a politizálás felülről kijelölt játékszabályait – a hatalmon levőket igyekezett a változások elfogadására rávenni.”⁴ Vagyis a demokratikus ellenzék tagjai már mindig is a reformoknál többet, de a forradalomnál kevesebbet szerettek volna elérni. E tanulmány átdolgozásából és a környező írásokból arra következtethetünk, hogy néhány kérdésben Kis János időközben megváltoztatta a véleményét. Az még talán csak felületes terminológiai változtatás, hogy most már kimondottan kerül a „rendszerváltás” kifejezését, helyette inkább „demokratikus átmenetről” beszél. „*Milyen fogalmakkal írható le a demokratikus átmenet? Tanulmányom ezzel a kérdéssel foglalkozik.*” (18.) Egyelőre nem lehet látni, hogy ennek a módosításnak van-e bármiféle súlya, ezért nézzük inkább a súlyosabb átrendezéseket. – (1) Kis Jánosnak most már alapvető problémái vannak a „refolúció” fogalmával, már nem tekinti tartalmi értelmezésre felszólító metaforának. Most így foglalja össze a „refolúció” leírását: „*[Ash] úgy fogalmazott, hogy a folyamat magában foglalja a »még uralkodó kommunista pártok felvilágosult kisebbsége (de csak egy kisebbsége) által önként és el-tökélten végrehajtott reform erős és lényeges elemét«, ám ugyanakkor az események kibontakozása »nem annyira 1968-ra, a prágai tavaszra, mint inkább 1848-ra, a népek tavaszára emlékeztet.«.*” (Uo.) Kis most már nem produktív metaforát lát maga előtt: „*A refolúcióként leírt folyamatok [...] a reformok családjába tartoznak, ha kielégítik, és a forradalmak közé, ha megsértik a jogi folytonosságot.*” (21.) Így nincs olyan átalakulási minta sem, amely a reform és a forradalom között helyezkedne el. „*Ha egy történelmi jelenség egyszerre mutatja a reform és a forradalom vonásait, akkor el kell tudni dönteni, hogy végső soron a reformok vagy a forradalmak családjába tartozik-e, még ha atipikus esetként is.*” (19.)⁵ Ebből már az is következik, hogy az 1989-es demokratikus átmenet nem a transzformáció egy új típusát képviseli, hanem reform és forradalom összefonódását. „*Az egykorú szemlélőnek úgy tűnt [és itt Kis saját korábbi koncepciójára gondol], a kelet-közép-európai demokratikus átmenetekkel a nagyszabású történelmi változások új típusa jelent meg: a »refolúció« ezt az újdonságot írta volna körül. Most viszont azt találjuk, hogy nincs benne semmi új. Végére is a történelem számos pél-*

dával szolgál arra, hogy a forradalmi válságon nagyszabású reformokkal lettek úrrá, és arra is bőven van példa, hogy a forradalmi folyamatot épp egy kétségbeesett reformkísérlet gyorsította föl.” (21. Kiemelések tőlem: W. J.) Ezzel a tanulmánynak elveszett a habermasi koncepcióval polemizáló aspektusa. (Pedig ebben Habermasnak – nagy valószínűséggel – nem volt igaza, mint ahogy abban sem, hogy az átalakulások semmit sem jelentettek a nyugati baloldal számára. Gondoljunk csak a Marxhoz való viszony teljes megzavarására.)⁶ – (2) Kis János korábban úgy gondolta, hogy a rendszerváltás egyik fontos körülménye vagy inkább feltétele volt a lakosság széles körű passzivitása. „A politikai aréna háromnegyed éven át nyitva állt bármely új erő előtt, amely be akart törni oda.”⁷ Könnyen létrejöhethet volna valamiféle káosz, a feltételek állandó újraalakítása; kezelhetetlenné válhatott volna az átmenet, és a felfordulás állandósulhatott volna. Persze voltak olyan csoportok, amelyek erre törekedtek, de ők rendre a perifériára szorultak.⁸ „Ez csak azért volt lehetséges, mert a magyar társadalom mobilizációs hajlandósága rendkívül gyengének bizonyult. A népszavazási kampány két hónapját leszámítva nagy tömegek nem vettek részt a rendszerváltás cselekvő alakításában. Létezett politikai közvélemény, s annak hullámváza döntően befolyásolta a hatalmon lévő és a hatalomba betörő elit közötti erőviszonyokat. De az átalakítás küzdelmeit ez a közvélemény az elitekre hagyta [...]”⁹ Számomra ez sokáig plauzibilis hipotézisnek tűnt, amivel sok mindent meg lehetett magyarázni. (Többek között az 1990. októberi taxissztrájkot, amelyben az emberek – úgy véltem – az átmenetben való passzivitásukat kompenzálták.) Most viszont Kis János szakít ezzel a hipotézissel. „A legenda, mely szerint a nép közömbös szemlélője maradt az eseményeknek, hamis leírást ad egy valós tényről: arról, hogy a rendszerváltáshoz [...] gyöngye mobilizáció is elegendő volt. A gyöngye mobilizálódásnak pedig meglették a hosszabb távú következményei. Utólag, amikor az új rend kiépülése zajlott, s amikor érzékelhetővé váltak az átmenet költségei, a megrázkódásokat elszenvedő emberek valóban kezdték úgy látni, hogy a rendszerváltás a fejük fölött egyezkedő »elit« belügye, amihez nekik semmi közük.” (112.) Mintha csak egy apró elmozdulásról lenne szó: most a közvélemény is aktív szereplővé válik. „Ha ezt [elfogadjuk], akkor kimondhatjuk, hogy március 15-e és június 16-a közt, június 16-a és november 26-a közt, november 26-a és a következő március 15-e közt a

közvélemény folyamatosan radikalizálódott.” (112.) De ha ezt el is fogadjuk, akkor sürgős magyarázatra szorulna, hogy egy kis időbeli csúszás után miért érezték az emberek úgy, hogy minden a „fejük fölött” zajlott. – (3) Kis János a rendszerváltás lényegét alapvetően az új törvényi feltételek megteremtésében látja. Már a reformot is és a forradalmat is alapvetően a jog folytonosságaként, illetve megszakítottóságaként értelmezte. A rendszerváltás leírása így kimondottan jogfilozófiai perspektívában történik, és az átmenet az alkotmányozás kérdéseit tolja előtérbe. Ez a megközelítés nem csak a REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT című tanulmányt jellemzi, de a könyv egészében – ha lehet – még markánsabb lesz. Ez egy magától értetődő premiszavává válik, miközben az alátámasztásáról szinte szó sem esik. E gondolat alátámasztásával Andrew Arato egyik tanulmányában találkozhatunk.¹⁰ Eszerint egy új alkotmányjogi keret tudná csak biztosítani a rendszerváltás összes problémájának megoldását. (1) A sokáig tartó gazdasági etatizmus után sürgősen szükség lenne egy alkotmányjogi keretre, amely a kormány és a parlament napi gazdaságpolitikai döntéseit transzcendálni tudná. (2) Az intézmények csak akkor tudják az etnikai-világnézeti különbségekre épülő társadalmi egyenlőtlenségeket felfogni, ha alkotmányjogilag rögzítve vannak. (3) A szuverén törvényhozó hatalmat – főleg egy forradalmi periódus után – csak alkotmányos védőmechanizmusokkal lehet korlátban tartani.¹¹ E premissza elfogadását Kis János alapvető elméleti érdeklődése alapján korántsem lehetett egyértelműen prognosztizálni. A marxizmus elhagyását követően őt alapvetően az emberi jogok kérdése kezdte el foglalkoztatni.¹² Innen kétféle irányba lehetett továbblépni: egyrészt a civil társadalmi szerveződések elmélete, másrészt az alkotmányjogi perspektíva felé. Az 1987-es TÁRSADALMI SZERZŐDÉS még inkább a civil társadalom szempontjait tolja előtérbe. „Társadalmi szerződés nélkül nem lesz nemzeti felemelkedés. [...] Az egyezséghez azonban partnerek szükségesek. Ez a hatalom harminc éven át mindent megtett, hogy egyetlen érdekcsoport, egyetlen véleményalkotó kör se válhasson a partnerévé. Most a politikai bizonytalanság óráiban, ha akarna, se lenne kívül tárgyalnia. [...] A politika kulcskérdése ma az, hogy a hallgatóságos közmegegyezés felmondását követi-e a nyílt társadalmi szerződés sürgetése. Nem elég zúgolódni a rossz

politika következményei miatt – követelni kell egy másik politikát.¹³ Ennek a perspektívának a nyolcvanas évek végén megvolt a maga plauzibilitása; nem is beszélve arról, hogy a maga fonákján egy hallatlanul fontos gondolatot mondott ki: a gazdasági reformtörekvések kritikai potenciálja *nem lesz* elégséges a rendszer megbuktatásához.

A legitimitási válság

A REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT című tanulmány eredeti változatának végén Kis János ezt írta: „Ha ezt a megközelítést elfogadjuk, ebből mindjárt következik, hogy az új rendszer megszilárdulása nincs eleve biztosítva. Ehhez az szükséges, hogy [...] a feltételek a kritikus időszakban végig fennmaradjanak. Egy részük maradandónak látszik, más részük 1990 óta fokozatosan erodálódik. Mi lesz a folyamat végkimenetele?”¹⁴ A rendszerváltás után, két egymást követő évben Kis János a *Magyar Hírlap* karácsonyi számaiban drámai hangú cikkeket publikált.¹⁵ Még ma is hihetetlennek tűnik, hogy az első demokratikusan megválasztott kormány működésének második, illetve harmadik évében attól kellett félni, hogy talán már a '94-es választásokra nem is kerül sor. A második cikk egyenesen ezzel a mondattal kezdődik: „Magyarországon ma sokan félnek.” (253.) Ezeknek a félelmeknek az alapja a legitimitás hiánya. Kis János mindkét tanulmányban elmondja, hogy a magyarországi demokratikus átmenetből hiányzott a „legitimáló pillanat”, vagyis a demokratikus átmenetnek nem volt egyetlen olyan eseménye, amelyet a rendszerváltás szimbolikus aktusának lehetne tekinteni. „A harmadik köztársaság létrehozásának nincs olyan pillanata, melylyel a mai politika minden mértékadó szereplője fenntartás nélkül azonosulna. A sarkalatos törvények és alkotmánymódosítások, melyek az új, demokratikus rendet megalapozták, nagyrészt az MSZMP és társzervezetei, illetve az Ellenzéki Kerekasztalt alkotó szervezetek közötti [...] tárgyalásokon születtek meg. Csakhogy a háromoldalú megállapodást az EKA pártjainak egy része [...] nem írta alá. [...] De az egyezséget azok sem vállalják maradéktalanul, akik az ellenzék részéről aláírták.” (240. k.) Majd később: „Nincs olyan közös alkotmányozó cselekmény, mely minden fél számára kétségbevonhatatlanul érvényes volna, s mint össznemzeti vállalkozás, betölthetné a legitimáló kezdet szerepét.” (269.) A REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT című tanulmány átdolgozott változatából azt sejtethetjük, hogy Kis János egy

bizonyos időbeli távolságból az Ellenzéki Kerekasztal működését tekintve ilyen „legitimáló kezdetnek”. Mindenesetre most úgy érezzük, hogy ezekben az alkalmi (és később nem módosított) írásokban egy nagyszabású elméleti koncepció kezd körvonalazódni (amelyet még akkor is találónak érzünk, ha a kiindulópont már elvesztette a maga érvényességét). A téma végül is a posztkommunista átmenet utáni politikai diskurzus sajátossága. – (1) A billegő legitimitás hatására a politikai vita az elvi kérdések felé sodródik. „Ahol a rendszer legitimitása vitatott, ott a politikai versengés nem a több vagy kevesebb hatalomért folyik, hanem a hatalom természetéért. A politikai nézeteltérések bármikor végső eszmei ellentétekké élesedhetnek, az eszmei konfliktusok bármikor politikai csatákba torkollhatnak, a gyakorlatias kompromisszumok tere beszűkül. Ez a helyzet a mai Magyarországon.” (239.) Ennek hátterében egy nagyon határozott probléma állt: miközben a gazdasági átmenetet elodázták,¹⁶ alapvetően szimbolikus kérdésekről folyt a vita, amiknek persze hallatlanul nagy jelentőségük volt. Egy másik megfogalmazásban már érezhető egy ellentetés is: a parlamentbe bekerült filozofok vitték el a vitát ilyen irányba, ahelyett, hogy a sürgető gazdasági nehézségekkel foglalkoztak volna. Ezeket a vitákat Kis időnként „túlideologizálnak” is nevezte. „De az ideológiai kérdések nem azért kapnak ekkora hangsúlyt, mert filozofokból lett politikai kontárok a parlamentben is a történelemórájukat akarják folytatni. Az ideológiai vitákat a legitimációs bizonytalanság gerjeszti.” (248. Kiemelés tőlem: W. J.)¹⁷ – (2) Az állandóan az alapokról folyó politikai viták szükségképpen a politikai diskurzus eldurulásához vezetnek. „Minél jobban eldurvul a küzdelem, annál gyorsabb a demokratikus rend erkölcsi kopása.” (244.) Ezt a mondatot meg is fordíthatjuk: minél ingatagabb a demokratikus rend, annál jobban eldurvul a politikai diskurzus. Az 1994-es választásokra előretekintve írta Kis János: „Az MDF megízente [1993 karácsonján vagyunk], hogy szerinte miről fog szólni a választási küzdelem: arról, hogy visszatér-e a pufajkás diktatúrája. Ezért hajszolták keresztül alkotmányjogilag vitatható igazságtételi törvényüket, ezért erőltetik az ugyancsak aggályos ügnyöktörvényt, ezért szeretnék a közelgő hónapokban sortűzpereket rendezni, ezért szónokolnak arról, hogy Varsó »elesett«, de Budapest még »áll«. Ha ez a taktika sikerrel jár, a politikai ellentétek tovább éleződnek.” (261.) Ma már talán nem is emlékszünk ezekre az esemé-

nyekre; de az ellentétek állandóan tovább mérgeződtek, a tartósan pályán lévő politikusok megaláztatásai és frusztrációi egyre nőttek. Létrejöttek a tartós vesztesek, majd az abszolút vesztesek, akiknek a hatalomba való visszakerülése a háborút emelte normálállapottá.¹⁸ Illuzórikusnak bizonyultak azok a remények, hogy a demokrácia tanulása során a politikai diskurzusok civilizálódni fognak. – (3) Az állandóan az alapokról folyó viták és a konfliktusok túlélezése a közvélemény számára tisztító volt; s ez a tapasztalat hozzájárult annak a meggyőződésnek a kialakulásához, hogy a demokrácia olyan nyílt küzdelem, amelyben minden fél a maga önző érdekeinek érvényesítésére törekszik. Ezt a küzdelmet a politikusok a közvélemény felé való fordulás populizmusával próbálták kompenzálni. Most a populizmusnak csak a következő értelmére fogok támaszkodni: „Populistának szokás nevezni azokat, akik minden szociális követelést felkarolnak, akár teljesíthető, akár nem. Ebben az értelemben populisták azok, akik egyszerre akarják a költségvetési hiány mérséklését, a veszteséges bányák és kohók működésben tartását [stb. stb.].” (245.) A gyenge legitimitáció mellett a politika – attól való félelmében, hogy elveszti a társadalommal való kapcsolatát, felelőtlen ígéretésekbe, majd osztogatásba kezd. – Kis János nem sokkal az 1994-es választások után a fenti problémák kiküszöbölésére egy új alkotmányozási folyamatot javasolt. (Az MSZP–SZDSZ koalíció rendelkezett is az ehhez szükséges fölhatalmazással).¹⁹ „A rendszerváltás alkotmánya nem csak a szerkezeti tisztaságot és – helyenként – a szöveg kellő világosságát nélkülözi. Komolyabb fogyatékosága a megkérdőjelezhetetlen tekintély hiánya. A maradó alkotmányszövegekre az utókor úgy tekinthet vissza, mint alapító jelentőségű, közös nemzeti vállalkozás gyümölcseire.” (270.) Ez az alkotmányozás elmaradt; 2003-ban aztán Kis János már óvatosabban fogalmaz: „Alkotmányunk végleges, mert alapstruktúrája végleges. Ugyanakkor azt állítom, hogy véglegesítésre szorul. Ez paradoxonnak tűnik. Miért kellene véglegesíteni azt, ami máris végleges?” (278.) Az ily módon megnyitott perspektívát most nem akarom követni, csak azt szeretném kimondani, hogy a fenti problémákat egy új alkotmány nem tudta volna megoldani. És így ezek a problémák nem is a legitimitáshiányra épültek. (Szerintem most már Kis János is így gondolja.) És a bajok leírását mégis találnak érezzük; nézzük meg – még egyszer az elemzés

szerkezetét. Az első két pont a politikai elit belső működésére vonatkozik, de egy külső perspektívából tekintve. A harmadik pont mintegy kompenzálni próbálná az első két pontra vonatkozó elégedetlenséget. Mintha az üzenet a következő lenne: hagyjatok csak minket harcolni, cserébe mindent megteszünk értetek. Ez az ajánlat vezetett a társadalom és a politika igazi megosztásához. Mintha a politikai elit is tudná, hogy nem a közvéleményt valóban érdeklő kérdések megoldásával foglalkozik. (A populizmusmal ezt szeretné kivásárolni.) Ezt a kérdést Hannah Arendt társadalmi kérdésnek nevezte. „*Azt a valóságot, mely [a] modern képzetnek megfelel, a tizennyolcadik századtól társadalmi kérdésnek nevezzük, bár találébb és egyszerűbb volna a szegénység létezésének nevezni.*”²⁰ Arendt bizonytalankodik az elnevezéssel; de tulajdonképpen azt kellene mondani, hogy a XVIII. századtól a gazdaság számított a valóság konstituensének, ezért az emberek a forradalmaktól elsősorban a „szegénység” kérdésének megoldását várták. „*A szegénység több a nélkülözésnél, az állandó hiány és a heveny nyomor állapota, melynek gyalázata embertelenítő erejében van; a szegénység alávaló, mert testiük abszolút kényszerének szolgáltatja ki az embereket [...].*”²¹ Ez szokta végzetébe kergetni a forradalmakat, vagyis a terrorba való átcsapásba. Most is ez volt a mély elégedetlenség kiváltó oka. Nem volt teljesen alaptalan az a benyomás, hogy a kilencvenes évek első felében a kormányzó elit ennek a kérdésnek nem is akart nekiállni, húzta-halasztotta. Aztán 1993-ban Kornai János a *Közgazdasági Szemle* hasábjain publikált egy alapvető cikket, amely a „*transzformációs visszaesés*” szükségességét bizonyította: „*Mindenki számított arra, hogy az átmenet sokféle nehézséggel jár majd együtt, de a termelésnek ezt a nagyméretű visszaesését csak néhány közgazdász jósolta meg előre.*”²² Nem tudom, nem emlékszem rá. „*Nem készítették fel erre a jelenségre a közvéleményt a poszt-szocialista régióban az új pártok, a vezető politikusok és az új demokratikus kormányok. Nem található a súlyos recesszióra vonatkozó prognózis az átmenet programját felvázoló első elméleti írásokban sem.*”²³ Ebből származott a kilencvenes években útjára induló nagy elégedetlenség; a tehetetlenkedés és az elmérgesedett diskusziók miatti ellenszenv másodlagosnak tekinthető.²⁴ (Habár az igaz, hogy ez az ellenségeskedés hovatovább még a gazdasági átmenetet is veszélyeztette. Erre vonatkozó aggodalmakról számol be Kor-

nai a cikk végén: „*A kieleződő politikai küzdelmek idején fennáll az a veszély, hogy a kormányon lévő politikus hosszabb távon káros, de rövid távon népszerű intézkedéseket szorgalmazzon. Hasonlóképpen fennáll az a veszély is, hogy az ellenzéki politikus felelőtlen ígéretekkel próbálja elfordítani a kormánytól a közvéleményt.*”²⁵ Ebben a malomban őrlődött a posztkommunista átmenet politikája. Most nézzük mindennek a belső oldalát: a szegénységre vonatkozó tapasztalatok sokszor súlyos belső konfliktusok alakjában jelentek meg. Ezeket Richard B. Freeman így írta le: „*Sok munkás – elsősorban a nehézipar nagy állami üzemeiben dolgozó férfiak – a piacgazdaságba való átmenet nagy vesztese. Ők a jobb élet reményében segítettek megbuktatni a kommunista diktatúrát, és most a piacgazdaságban sötét jövőnek nézhetnek elébe.*”²⁶ Az emberek így skizofrén tudattal néztek a piacgazdaságba való átmenet elé: egyrészt úgy gondolták, hogy ebben a rendszer – általuk is elősegített megbuktatása – tetőződik be, másrészt az államtól védelmet reméltek az átmenettel szemben.²⁷ Ezeknek a skizofrén elvárásoknak a politika – még ha jól végezte volna is a maga dolgát – aligha felelhetett volna meg.

Az ügynökkérdés és a múltfeldolgozás

Kis János elméleti írásainak és publicisztikáinak egyik legfontosabb témája az ügynökkérdés. „*A »belső elhárítás« a nyitvántartottak, a megfigyelés alatt állók egyéni pályafutását jelentős módon befolyásolta, többek között az elhelyezkedés vagy a szakmai-munkahelyi ranglétrán történő előrelépés megakadályozásával. A korszak során a besúgók és a besúgógtak tábora százezres nagyságra nőtt ért el.*”²⁸ Nagyon érdekes a hírszerző osztály története,²⁹ de talán még ennél is érdekesebb az elrejtés sokkal kacifántosabb története. Az elhárítás nemcsak speciális feladatokat látott el, hanem ugyanakkor titokban is kellett tartania magát. A demokratikus ellenzék már a maga létezésével föllebbentette a fátylat. Kis János írja: „*E tanulmány szerzője az egykori megfigyelték közé tartozik.*” (343.) A demokratikus ellenzék első tette az volt, hogy előcsalogatta rejtekeiből a belső elhárítást, és mindenki számára láthatóvá tette.³⁰ Pontosabban: *mindenki* azért csak közvetlenül a rendszerváltás körül ismerkedhetett meg vele. A Nagy Imre-temetés kapcsán a belső elhárítás mozgósítása minden gátat átszakított, ekkor már nem számítottak a rejtőzködés szempontjai. „*Bevetették a belügy III/1-es, III/2-es, II/3-as csoportfőnök-*

ségeinek fedett ügynökeit – nem ám csak azért, hogy jogsértő eszközökkel gyűjtsenek információkat az előkészületekről, hanem azért, hogy hamis információkat terjesszenek, újságcikket írassanak, az Egyesült Államok budapesti követének, a brit sajtóattasénak, Király Bélának és más emigránsoknak [...]. A mai napig alig van ismeretünk arról, milyen szerepet játszott a titkosrendőrség a független szervezetek megalkakulása és a szabadon választott Országgyűlés összehívása közötti időszakban.” (79.)³¹ De most nem az események föltárása a dolgunk, hanem egy elvi álláspont kialakítása az ügynökökkel szemben. Ehhez elég a rendszerváltás egy minimalista értelmezése: ez jelentse a diktatúrából a demokráciába való átmenetet. A diktatúra elmúlt, de a diktatúra titkosrendőrségének dolgozói itt élnek velünk. A diktatúra, ha nem is totálisan, de viszonylag erősen integrált volt: az emberek nagyon nagy része együttműködött. Nézzük korosztályok szerint: az általános iskolások szinte teljes létszámban kisdobosok és úttörők voltak, a középiskolások a KISZ építőtáboraiiban töltötték a nyarakat, és a hetvenes évek elején a felnőtt lakosság kb. egytizede párttag volt. Tudjuk azt is, hogy május elsején óriási tömegek vonultak fel, az emberek virslit ettek és ittegettek.³² Az ügynökök a többi együttműködőtől csak egyvalamiben különböztek: *titokban* végezték a munkájukat, és így rejtve maradtak. Kis János először 1993-ban teszi föl a kérdést: „*Mit kezdünk a volt ügynökökkel?*” Egyelőre azt lehet látni (a 90-es évek elején vagyunk), hogy az ügynökkérdés kezelése az elhallgatás és a politikai zsarolás között ingadozik.³³ Kis János 1993-ban a megoldáshoz a következő princípiumot javasolja: a közvetve vagy közvetlenül megválasztott képviselők és vezetők ügynöki múltját fel kell tárni. Ebben az összefüggésben beszélhetünk a „*tájékozott állampolgári döntéshez való jogról*”. Ha megválasztunk valakit valamilyen pozícióba, akkor jogunk van ismerni a múltjának azokat az epizódjait, amelyek az adott pozíció betöltése szempontjából fontosak (lehetnek). A fentiekben említett jog „*annyt követel meg, hogy a volt hálózati személyeket döntés elé állítsák: vagy csendben visszavonulnak, vagy vállalják, hogy múltjuk titkos részére fény derül. Ami ezen túlmegy, az már nem szükséges az állampolgárok információhoz való jogának biztosításához [...].*” (340.) Kis János elsődlegesen törvényi szabályozásra gondol; a térségben ekkor már megszűlettek a titkosrendőrséggel kapcsolatos törvények, és az

MDF is elkészítette a maga tervezetét. (És voltak veszélyes is: a Németh-kormány működése alatt óriási iratmegsemmisítésekre került sor, elképzelhető, hogy így egyesek örökre megszűntek a leleplezés, és az is előfordult, hogy a hatóságok egy más célból kikényszerített aláírást beszervezési nyilatkozatként értelmeztek.) De a törvény csak nem akart megszületni, így következtek a spontán leleplezések.³⁴ Láthatjuk, hogy a fenti gondolatmenet kiválóan illeszkedik Medgyessy Péter lebukásához, amelyre csak jó tíz évvel később, 2002. június 18-án került sor.³⁵ Kis János másnap írta meg a cikkét, MEDGYESSYNEK MENNIE KELL címmel. A vélemény követi az eddigi érvelési stratégiát. *„A választónak minden adathoz joga van, melynek birtokában eldöntheti, hogy a választott tisztásra pályázó ember méltó-e a bizalmára. Az, hogy valaki a kémelhárítás konspirált tisztje volt, ilyen adat. Azt hiszem, a kémelhárítói múlt erkölcsileg és politikailag jobban védhető, mint a kádári restauráció félkatonai szervezetében való részvétel. Igen, jobb lett volna a köztársaságnak, ha nem egy volt karhatalmista [Horn Gyula] vezeti az országot 1994 és 1998 között. De senki nem mondhatja, hogy Horn félrevezette a választókat. Megválasztották múltjának ismeretében. Medgyessy azonban úgy akart miniszterelnök lenni, hogy elhallgatja azt, amit a választónak tudnia kell róla.”* (564.) Nem fogom földidézni a huzavonát: Medgyessy majd csak két év múlva, az európai parlamenti választások után mond le. Kis János egy újabb cikkében azt is érzékelteti, hogy a politikai vitakultúra így mély morális válságba került. *Egyrészt a vita tovább mérgesedett: most már mítoszok és ellenmítoszok állnak szemben egymással. „A Fidesz-mítosz szerint az állampárt politikai célja mindvégig egyeduralmának és az ország külső függőségének fenntartása volt. A szocialista ellenmítosz szerint, amikor Medgyessy Péter a kémelhárítás tisztje lett, akkor az MSZMP reformerői már a nemzet érdekét és csakis a nemzet érdekét szolgálták.”* (572.) Másrészt így az ügynöktörvény revíziója csapdába került: ha most a kormány napirendre tűznél, az olyan lenne, mintha bosszúhadjáratot indítana: miután a miniszterelnök lelepleződött, álljunk neki kitergetni a másik oldal szennyesét is. Az már a visszafogottság jele volt, hogy így nem jelent meg az ügynöktörvény a kormányprogramban. (Uo.) *Harmadrészt a közvélemény ekkor lemondott az ügynökök megítéléséről, mintegy belenyugodott abba, hogy ez a politikai harcok belügyévé vált. A Medgyes-*

sy-ügy kapcsán végeztek közvélemény-kutatásokat, amelyek azt mutatták, hogy a választók nem kívánták a miniszterelnök távozását. Kis János 2002-es sorai azt sugallják, hogy itt tört meg a harmadik köztársaság morális tartása. A küzdelem eldőlt: a politika végleg különvált a társadalomtól, és ezzel együtt a politikai ütközetek kíméletlen csatává radikalizálódtak. De az ügynökkérdés kapcsán mintha Kis János elmélete is korlátokba ütközne: milyen viszonyt alakítsunk ki a sport, a művészi vagy a tudományos élet ügynökeivel szemben? Először is azt mondhatjuk, hogy a közvéleményt ez nem érdekli, sőt külsődleges, politikai küzdelmek áldozatait látja bennük, és így sajnálja őket. Szabó István filmrendező besúgóí múltja 2006-ban került napvilágra; és ő maga azzal védekezett, hogy csak olyan információkat szállított, amelyeket semmire sem lehetett használni. Erre írja Kis János: „Aki jelentéseket írt, még ha ártalmatlanokat is, részese volt a megfélemlítés gépezetének. És nem sejtette, nem tett-e nagyobb szolgálatot is. Nem sejtette, hogy nem zsarolják meg a társát, akiről azt írta, hogy nagy lábon él, hogy nem vágja-e el a filmkészítés lehetőségétől egy másik társát, akiről azt írta, hogy nézeti zavarosak, személyisége komolytalan.” (373.)³⁶ De itt mintha egy kicsit túl nagyot ugrottunk volna: az ügynök, aki később politikai karrierre készül, és a választóit tájékoztatja a maga múltjáról, már egy morális vétkét vallja be: mégpedig azt, hogy valamikor visszaélt az őt körülvevő emberek bizalmával.³⁷ Ezt ugyan a választói megbocsáthatják, mondván, ha már beismerte, biztosan nem fogja megtenni másodszer. De az alapvető etikai vétség megmarad. Azt lehet talán mondani, hogy ez a vétség nem büntetőjogi kategória, és ha az is lenne, már elavult volna. De most jöhet a fenti érv: semelyik jelentésről nem lehet azt mondani, hogy ártalmatlan volt; a jelentések hatásai kalkulálhatatlanok voltak. S itt már nem a bizalommal való visszaélés jelenik meg fölroható cselekedetként, hanem egy embertelen rendszer fönntartásában való aktív (és ráadásul rejtőzködő) közreműködés. Ez olyan körülmény, amely nemcsak a politikusokra, hanem mindenkire vonatkozik. De ehhez elsősorban talán nem is törvényekre van szükség, hanem az elmúlt rendszer általános-diskurzív tematizálására. Általában ezt szokás *múltfeldolgozásnak* nevezni; ez a folyamat tulajdonképpen egy újfajta közösségi identitás megteremtésére szolgál.

Visszatekintve már látjuk, hogy ez fontos szerepet játszott a Kádár-rendszer megbuktatásában; a Kádár-rendszernek volt ugyanis egy láthatatlanná tett, letagadott kiindulópontja, az 1956-os forradalom. Ezt a kiindulópontot még sikerült átvilágítani; a múlt rendszer fenntartásában való közreműködés morális elítélését már nem sikerült elérni, és a rendszer általános problematizálása még ennél is nehezebb feladatnak bizonyult.

A jelenlegi helyzet történelmi magyarázata

Kis János 2007 karácsonyán publikálta az *Élet és Irodalomban* Az ÖSSZETORLÓDOTT IDŐ című tanulmányát, amelyet a jelen könyv aktualizált formában közöl. A kötetben elsősorban erre a tanulmányra hárul a jelenlegi szituáció értelmezése. „Az 1990. évi választások működésbe hozták a harmadik köztársaság alkotmányos gépezetét. A 2010. évi választások szabad kezet adtak a gépezet szétveréséhez.” (121.) És tudjuk: a szétverésben nem volt sem tévovázás, sem kímélet. A kilencvenes évek elejének fogalmaival azt mondhatnánk, hogy az 1989–90-ben elkezdett rendszerváltás 2010-ben elkezdett visszafelé pörögni. „Hogyan kerülhetett sor a köztársaság lerombolására húsz évvel a létrehozása után? Önként kímálkozik a baloldalon sokakat vonz egy egyszerű válasz. Ami 2010 májusa után történt, csupán betetőzte a jobboldal két évtizedes törekvéseit. Amikor kormányon volt, a jobboldal mindig az ellenzék marginalizálására, amikor ellenzékbe szorult, mindig a kormány megbénítására törekedett. Önmagát mindig is az ország természetesen vezetőjének, a baloldalt mindig is hatalombitorlók gyülekezetének tekintette, az 1989-es alkotmánnyal sohasem azonosult.” (Uo.) De ennél Kis János most egy átfogóbb koncepció kidolgozására törekszik. Már a kilencvenes évek legelején született írások egyik meghatározó motívuma az volt, hogy a válságot alapjában véve az együttműködés játékszabályainak felrúgása okozza. Ez a kép tágul most ki történeti összefüggéssé: a jobb- és a baloldal százéves háborújává. Egy ilyen hosszú háború azt feltételezi, hogy egyik oldal sem tudta magához asszimilálni a másikat. Ez szinte képtelenségnek tűnik; egy ilyen hosszú küzdelemben a felek megismerik egymást, ki-ki a másik eszközeivel próbálja legyőzni azt, a másik fél repertoárjába tartozó egy-két elemről belátja, hogy az neki is hasznos, a legalapvetőbb értékeket mindenki nek tisztelben kell tartania stb. De erre mind

nem került sor, és erre Kis János kétféle magyarázatot is kínál. *Egyrészt* itt olyan különböző elemekről van szó, amelyek tartalmilag nem integrálhatók egységes egészzé. „A kétféle múlt nem egységesíthető egyazon politikai közösség közös hagyományává. A két világháború közti tekintélyuralmi rezsim az 1918/19-es forradalmak elleni harcra alapozta létjogosultságát. A II. világháború utáni totalitárius rezsim a »Horthy-fasizmus« elleni harcra. Nem lehetséges politikai közösség olyan erők között, melyeknek identitása a másikkal való totális harchoz kötődik.” (125.) A másik érv tisztán formai: „Idejüket múlt politikai világhépek akkor tudnak sikeresen ellenállni a demokratikus verseny korrigáló hatásának, ha [mindkét] oldal látásmódja anakronisztikus. Az egymást tagadó anakronizmusok meg is erősíthetik egymást.” (124.)³⁸ Igen, ezekről az anakronizmusokról lehet azt mondani, hogy a Medgyessy-ügy kapcsán szilárdultak meg, és öltöttek mitikus formát. – Mindenesetre azt már láthatjuk, hogy Kis János egyszerre szeretné leírni az elmúlt száz év bal-jobb és jobb-bal kilengéseit és az 1990 utáni politikai oszcillációt. Azt sugallva, hogy az előbbi, mint szélesebb kontextus, meg is magyarázza az utóbbit. Ennek a magyarázatnak az a premisszája, hogy a két oldal jelentése nem változott: a baloldal az első világháború utáni bolsevik baloldalt, a jobboldal pedig a két világháború közötti „úri középosztály” eszmerendszerét jelenti. De hogy értelmezhetnénk ebben az összefüggésben magát a rendszerváltást? Mintha azt kellene mondanunk, hogy semmi nem történt, mert ugyanaz a szembenállás folytatódott, de ezt Kis János biztosan nem szeretné állítani. Akkor viszont valami olyasmit kellene mondanunk, hogy a rendszerváltás a „jobb-” és a „baloldal” fogalmának átértelmezésére tett nagyszabású kísérletet. Ez a nagyszabású, de sikertelen kísérlet az MDF és az SZDSZ szembenállásában öltött testet; aztán megint jöttek a hagyományos jobboldali és baloldali pártok. (Azt is mondhatnánk, hogy a rendszerváltás korának azok a pártjai tudtak fennmaradni, amelyek a hagyományos pozíciókat szállták meg.) Így viszont aligha lehetne átmenetet teremteni az egykori MDF és a húsz évvel későbbi Fidesz között. Kis János viszont valószínűleg erről is nehezen mondana le, mert a Fidesszel szembeni ellenvetések nagy része a kilencvenes évek első felében az MDF-fel szembeni küzdelemből származik. – Ha csak a rendszerváltás utáni időszak áttekintésére szo-

rítkozunk, akkor azt mondhatjuk, hogy ezt a Horthy-korszak és a Kádár-rendszer szakadatlan, de egyre éleződő küzdelme jellemezte. „Egyszóval abból indulok ki, hogy a rendszerváltást követő húsz évben két anakronizmus viaskodott egymással és tartotta egyszersmind életben egymást: a Horthy-korszakba visszavágyó jobboldali és a Kádár-korszakról leválni nem tudó baloldali gondolkodásé.” (124.) És ebből az anakronizmusból nem sikerült ki-keveredni a harmadik köztársaság teljes történelme során.³⁹ „Nem valamiféle történelmi végzet-re kell magyarázatot keresni. A köztársaság bukása nem volt elkerülhetetlen. Fennállásának húsz éve során számos alkalom kínálkozott a tanulásra. Nem volt megírva a csillagokban, hogy valamennyi kudarcral végződjön.” (160.) A harmadik köztársaság megbukott, de ennek valóban e történelmi szembenállás elmérgesedése lenne az oka? Igaz-e az anakronizmus tétele? És egyáltalán: mit kezdünk a történelmi magyarázattal?⁴⁰ – Nemrég egy cikkében Vásárhelyi Mária azt állította, hogy a mostani Orbán-kormány nem is annyira a Horthy-korszak érték- és eszmevilágát idézi fel, hanem inkább a Kádár-kor mentalitására támaszkodik. „A kormánypárti horthysta maszlag ma csak azon szavazórétleg identitásának karbantartását szolgálja, amelynek tagjai mindig is jobboldali vagy szélsőjobboldali szavazók voltak, a többség számára a Horthy-korszak mint értékvilág már semmit nem jelent, jöszövel azt sem tudják, hogy mikor volt. Orbán széles körű elfogadottságának titka sokkal inkább kereshető a kádári kisember sikeres megszólításában és a lecsúszástól rettegő középosztály rendszerellenes attitűdjének, szociális önzésének felerősítésében, mint a horthysta hagyomány újjáélesztésében. Ezeknek az attitűdöknek a mozgósításához és rendszerré szerveződéséhez szolgál rendkívül hatékonyan kötő habarcsként a nacionalista retorika.”⁴¹ Tény, hogy ez a tézis meglepő, és mégis van egy bizonyos evidenciája: a Kádár-kor valóban közelebb áll hozzánk, a rá jellemző mentalitás jelenléte valószínűbb. De mégsem olyan könnyű belenyugodni a nacionalizmus ilyen marginalizálásába. Nézzük meg a másik oldalt: mit mondanánk arra, ha valaki azt állítaná, hogy itt egyszerűen a Horthy-korszak örökségének fölmelegítéséről van szó. Az úri középosztály, a népnemzeti mentalitás, az urambátyámvilág, a köznapivá vált antiszemitizmus határoznák meg a mindennapjainkat. Ezzel szemben is meg lehetne fogalmazni bizonyos ellenvetéseket. Charles Taylor a kilencvenes évek közepén egy alapvető jelen-

tőségű tanulmányban arra mutatott rá, hogy nem a nacionalizmus maga, hanem a modern állam hoz létre egységes nyelvet és egységes kultúrát. Így tehát nem a nacionalizmus érzése vagy politikai mozgalma kényszeríti ki a homogenitást, hanem inkább ez a homogenitás jelenik meg a felszínen mint nacionalizmus.⁴² De ezt a megjelenést is bizonyos körülmények alakítják: „A nacionalizmus azon emberek érthető érzelmi felindulása, akik zavarba ejtő társadalmi és gazdasági újításoktól szenvednek – különösen nehéz időkben. [...] Ha az embereknek jobban menne a soruk, akkor az ilyen szélsőségek és veszélyes demagógiák aligha hatnának rájuk.”⁴³ Vagyis az állam nyelvi és kulturális egységesítő tevékenysége teremti meg annak feltételét, hogy az emberekben létrejöhessen a nacionalista attitűdök és érzelmi fel-lángolások. Taylor szerint az egységesedés és a bajok együttesen hozzák létre a nacionalizmust. Ha ezt általánosítjuk, akkor kimondhatjuk, hogy a nacionalizmus mindig konkrét politikai-társadalmi körülmények hatására jön létre, így azt nem lehet független változóként kezelni és történelmi tényezőként értelmezni. Vagyis a jelenlegi helyzetre specifikálva: a rendszerváltás utáni nacionalizmus nem a Horthy-korból származik, hanem a rendszerváltás nyomán létrejövő politikai-társadalmi körülmények eredménye. És ugyanezt lehet elmondani a „kádári reminiscenciákról” és a Kádár-kor továbbélő sikeres mentalitásairól.⁴⁴ Ezzel, azt gondolom, igazoltam a történelmi megközelítés korlátait, és azt javaslom, hogy a jelenlegi helyzet leírására használjuk a korai kordiagnosztikai forrásokban szereplő társadalomelméleti fogalmiságot. *Első rész:* A rendszerváltás utáni helyzet elemzésével foglalkozó dolgozatokból tudjuk, hogy a kilencvenes évek első felében három nagy konfliktuscsoport keletkezett a magyar társadalomban: a politikai küzdelmek éleződése, a társadalom és a politika közötti szakadék kitágulása, valamint a populizmus.⁴⁵ Hogy lehetne bemutatni az Orbán-rezsim működését ezek szerint a szempontok szerint? (1) Az Orbán-rezsim alatt minden belső választóvonal éles szakadékká vált. A politika szembeállította egymással az időseket és a fiatalokat, a szegényeket és a jómódúakat, a diákokat és a foci-szurkolókat stb. Ezeket a feszültségeket aztán a politika a demokratikus intézmények fölszámolásával és kiüresítésével próbálta láthatatlanná tenni. A média ezt a világot tükrözi vissza – szépen és hibátlanul. (2)

Nem kell törődni azzal (mert úgysem lehet elene tenni), hogy a közvélemény korruptnak tartja a politikusokat; sokkal inkább teljesen szabadjára kell engedni a korrupciót, és ezt a politikusok autoriter nimbuszának kiépítésével kell kompenzálni. Hátba sikerül. (3) A populizmust pedig újra kell definiálni: a teljesen szabadjára engedett belső korrupciós osztogatáson túlmenően már sok elosztanivaló nem marad.⁴⁶ Az Orbán-rezsim újítása ezen a téren: a kompenzáció kompenzációja. Egy erőteljes propagandagépezet működésbe lendítésével és a nemzeti-nacionalista retorika együttes és kombinált alkalmazásával próbálják fölfogni a lecsúszástól féltő emberek szorongásait. *Második rész:* A mostani politika az eddigi befejezetlen műtfeldolgozást félresöpri, a legitimitását is megkérdőjelezi, és helyette egy másik földolgozatlan múlt-hoz próbál visszamenni, az úri Magyarországhoz és Trianonhoz. De nem is igazi műtfeldolgozásra törekszik, hanem anakronisztikus alakzatok életre keltésével a politikai mobilizálásra törekszik. – Ha a történeti magyarázatokat kapcsoljuk,⁴⁷ akkor nagyjából ehhez az eredményhez jutunk. „*Jó okunk van [arra], hogy igyekezzünk megérteni, miért bukhatott el [a harmadik köztársaság] két évtized múltán. S a megértés egyik lényeges feltétele, hogy a víg esztendő [1989] valóságos történetét ne hagyjuk kitérőlni a kollektív emlékezetből, ám ugyanakkor romantikus mítoszokkal se helyettesítsük.*” (107.) És történeti magyarázatokkal se.

Jegyzetek

1. Lásd Jürgen Habermas: NACHHOLENDE REVOLUTION. Suhrkamp Verlag, 1990. 179. Nem sokkal korábban a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ban a híres történész, Joachim Fest, „*visszafelé pörgő*” forradalomról beszélt.
2. Kis János: REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT. HÁROM HIPOTÉZIS A RENDSZERVÁLTÁS TERMÉSZETRAJZÁRÓL. *Világosság*, 1993/10. 6.
3. Uo. 18.
4. BESZÉLŐ ÖSSZKIADÁS, I. AB-Beszélő, 1992. 5. Voltak persze tiltott témák vagy diskurzusok, melyek közül ezek voltak a legfontosabbak: (1) nem volt szabad beszélni a határon túl élő magyarok helyzetéről és ennek tükröképeként a belföldi kisebbségek jogairól és asszimilációjáról; (2) az egypártrendszerrel és (3)

Magyarországnak a keleti katonai és gazdasági szövetségbe való tartozásáról. (Ennek következményeként az itt állomásozó szovjet katonákról, a hadgyakorlatokról stb.) De a másik oldalon elsősorban az újságokban egyre több kritikus téma jelent meg: (1) az áruellátás zavarai, az életkörülmények elfogadhatatlansága, (2) a környezettel és az erőforrásokkal való pazarló, a jövőre tekintettel nem lévő bánásmód; (3) az emberi méltóság sérülései, az emberi élet iránti tisztelet hiánya.

5. Ennél egy kicsit gyengébbnek tűnik az az érv, amely a „*refolúció*” fogalma mögött egy túlzottan szűk tapasztalatot sejt. „*Húsz év távlatából visszatekintve Garton Ash már nem is a lengyel és a magyar drámát kezeli az 1989. évi demokratikus átmenetek paradigmájaként, hanem a csehszlovákiát. Kulcsszava most a »bársonyos forradalom«. Ez a kifejezés más hangulatú, mint a refolúció, de elmosódottabb is egyben. Ezért azt hiszem, messzebbre jutunk, ha a »refolúció« fogalmi újításából indulunk ki, és megvizsgáljuk, hogy legalább a lengyel és a magyar történetet jól írja-e le. Véleményem szerint nem.*” (19.)

6. Mint ismeretes, többéves csend után Jacques Derrida próbálta elsőként újra feldolgozni a marxi filozófiát. Könyve hamarosan megjelent magyarul is MARX KÍSÉRTETEI címmel. Jelenkor, 1993.

7. Kis János: REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT, 17.

8. Ehhez kapcsolódva Kis János megemlékezik Krassó György pártjáról, a Magyar Október Pártról, amely nem is akart a centrumba kerülni, eleve a marginalitást választotta. I. m. 20., 26. jegyzet. Krassó 1991 februárjában halt meg, a *Beszélő* című folyóirat 1992. október 17-én közölt róla szép megemlékező cikket.

9. Kis János: REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT, 17.

10. Kis mind az eredeti, mind a végleges változatban elmondja, hogy Arato elemzései nagy hatást gyakoroltak rá.

11. Andrew Arato: BRUCH ODER KONTINUITÄT? VERFASUNGSDEBATTEN IN DEN NEUEN DEMOKRATIEN. *Transit*, 1995. 9. szám. 6–7.

12. 1987-ben jelent meg a Párizsi Magyar Füzetek sorozatában a VANNAK-E EMBERI JOGAINK? című könyve.

13. Kis János–Kőszeg Ferenc–Solt Ottilia: TÁRSADALMI SZERZŐDÉS. A POLITIKAI KIBONTAKOZÁS FELTÉTELEI. = BESZÉLŐ ÖSSZKIADÁS, III. 756.

14. Kis János: REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT, 19.

15. Ebben az időben Frankfurtban, illetve Bambergben éltem, még nem volt internet; karácsonyra hazaérkezve ezek a cikkek mindig valóságos sokkhatást gyakoroltak rám.

16. Lásd Petschnig Mária Zita: ÖRÖKSÉGTŐL ÖRÖKSÉGIG. A MAGYAR GAZDASÁG 1990–1994. Osiris, 1994.

17. „*Aki azzal huncog, hogy neki ezekben a vitákban nincs is álláspontja, aki azt üzeni, hogy ezekkel a vitákkal felesleges foglalkozni, mert úgymond csak az árak, a bérek, az adók és a foglalkoztatás mutatói érdekesek, maga is hozzájárul a társadalom és a politikai intézmények közötti veszedelmes elidegenedéshez.*” (248. k.) Igen, de ez valószínűleg

természetes reakció volt; és ma már azt is lehet látni, hogy tradíciót teremtett: a politikán kívül álló politikai illúzióját.

18. Lásd ehhez a következő esszéhez írt utószómat: Hans Magnus Enzensberger: SZÖRNYŰSÉGES FÉRFIAK (KÍSÉRELET A RADIKÁLIS VESZTESÉRL). *Nagyvilág*, 2012/1–2. 120–126.

19. „A most hivatalba lépett kormány megfelelő többséggel rendelkezik az új alkotmány elfogadásához. Ennyi azonban nem elég. A majdani alkotmány tekintélye nem lehet nagyobb a jelenleginél, ha csak a kormánypártok támogatását élvezzi.” (270.)

20. Hannah Arendt: A FORRADALOM. Európa, 1991. 78.

21. Uo. „Ennek a szükségszerűségnek a parancsára sietett a sokaság a francia forradalom segítségére, ez inspirálta, ez hajszolta előre, majd kergette végzetébe, mert ez a sokaság a szegények sokasága volt.” Uo.

22. Kornai János: TRANSZFORMÁCIÓS VISSZAESÉS: EGY ÁLTALÁNOS JELENSÉG VIZSGÁLATA A MAGYAR FEJLŐDÉS PÉLDÁJÁN. = Uő: ÚTKERESÉS. Századvég, 1983. 168.

23. Uo. 168., 4. jegyzet. Kornai egyetlen szerzőként az 1968 óta már Ausztriában élő egykori Kalecki-tanítványt, Kazimierz Laskit említi.

24. Mindenesetre az is sejthető, hogy ekkor indult útjára egy masszív értelmiségellenes tradíció, amely alapvető beállítottságbeli változásra utal. A kommunizmus idején a tanulás és a tudás (ha nem is anyagiilag), de igen nagy megbecsülésnek örvendett. És ez most – az egyetlen tanuló létszámának hirtelen fölfutásával együtt, de valószínűleg nem annak hatására – gyors hanyatlásnak indult.

25. Kornai János: ÚTKERESÉS, 207.

26. Richard V. Freeman: POSTKOMMUNISTISCHE SCHIZOPHRENIE. *Transit*, 1993. 6. szám, 25.

27. Uo. „Keleten a munkások, sokkal inkább, mint a nyugati kollégáik, üdvözlik az olyan intézkedéseket, amelyek a bevételi különbségek mérséklésére, a bér- és az árellenőrzésre, a piaci mechanizmusok korlátozására irányulnak.” Uo.

28. Valuch Tibor: HÉTKOZNAPI ÉLET KÁDÁR JÁNOS KORÁBAN. Corvina, 2006. 176.

29. A kezdeti évekhez lásd Palasik Mária: A HÍRSZERZŐ OSZTÁLY SZERVEZETE ÉS ÁLLOMÁNYA (1956–1962). *Betekintő*, 2011/2.

30. Nem sokkal a *Beszélő* első számának megjelenése (1981) előtt készült el Bereményi Géza FRONTÁTVONULÁS című monodrámája. Az ebben szereplő Sas elvtárs nyilvánvalóan az elhárításnak dolgozott. Sas elvtársnak még doktori címe is van, gojzervárott cipőt visel, hófehér inget, kőkemény inggallert és ptytyós nyakkendő. Kicsit rossz a névmemóriája, bajban van az idegen szavakkal, de munkájában a hízelgés elsődleges szerepet kap. Mintha az ellenfeleinek drukkolna. A fölöttese, Karvaly elvtárs viszont olyan ember hírében áll, aki nem ismeri a kegyelmet.

31. Vágvolgyi B. András így írja le Bakos Kálmán, a III-as osztály „különleges munkatársának” egy napját: „A külső elhárítás, a III/2 anyagait olvasva készült a saj-

tóterv finalizálására. A »Kanaszta« fn. játszmában »Stinkaktusz« fn. kapcsolat információkat juttathat a CIA-központba. »Ulli« fn. játszmában »Sávosfü« fn. tmb. szóban tájékoztatja a nyugatnémet BND munkatársát. »Póker« játszmában »Varjúháj« az angoloknak »Passziánsz«-ban. »Kutyatej« az olaszoknak, »Snapszli«-ban »Koráll« a franciáknak juttat el számukra értékes operatív információkat. [...] »Én egész népemet fogom, nem középiskolás fokon – manipulálni – gondolta Bakos Kálmán a költővel, [és] szívtott egy utolsót a vicces füstszűrőjű Eve-ből [...]» Vágvolgyi B. András: 1989. TŰZJÁTÉK. Nyitott Könyvműhely, 2009. 244.

32. Lásd Weiss János: A MŰLT EMLÉKEZETE. Kalligram, Pozsony, 2013. 249.

33. A tanulmányhoz készült két, 2013-ban írt jegyzetben Kis János ezt írja: (1) „1991-ben Antall József zárt borítékban akarta átadni Torgyán Józsefnek a személyével kapcsolatos politikai feddhetetlenségi vizsgálat iratát. Torgyán a borítékot nem volt hajlandó átvenni. Elterjedt, hogy a benne lévő dokumentum szerint Sztámári Lajos néven III/3-as ügynök volt.” (2) „1993-ban az MDF alelnökét, az Antall-lal ekkor már nyíltan szembeálló Csurka Istvánt próbálták ügynökműltjának feltárással ellehetelténni. Csurka »Átvilágítás« című írásában elismerte, hogy Raszputyin néven beszervezték, de tagadta, hogy érdemi jelentéseket írt volna.” (327.)

34. „A demokratikus köztársaság tizenöt évén át nem volt képes megbirkózni a régi rend elnyomó apparátusának hagyatékával. A halogatás, a mellébeszélés, a zavaros háttéralkuk ingoványos talajra vitték a politikai kitérőkhöz. Egyre mélyebbre süllyedünk az ügynökbetrányokban.” (343.)

35. A történetet ismerjük: a magyar Országgyűlés 2002. május 27-én Medgyessy Pétert választotta meg miniszterelnökének. Kb. három héttel hivatalba lépése után, 2002 júniusában egy napilap közölte a D-209-es kódszámú ügynök (szigorúan titkos tisz) kártonját, akiről azt is kiderítette, hogy Medgyessy Pétert takarja.

36. „És egyáltalán nem lehetett benne biztos, hogy ha a tartótisztje valaki mástól már tudta egy harmadik társáról, hogy az lehaazárulózta Kádárt, akkor ez ő is nyugodt lélekkel beveheti a jelentésébe. Ilyenkor került oda az irat margójára, hogy »az információ ellenőrzött, megbízható.«” (373.)

37. Gondoljunk Novák Dezső esetére; róla 2004-ben derült ki, hogy 1967 és 1981 között írt jelentéseket csapattársairól. (Miközben már 1972 óta edző volt.) Ő volt a még világszínvonalú magyar labdarúgás egyik legjobb szabadrúgás- és legrafináltabb tizenegyeslövője.

38. Ezt Kis János így támasztja alá: „Az egyik fél korszerűtlen nézetek által inspirált viselkedésmódja igazolhatja a másik oldallal legrosszabb várakozásait, kiváltoa azt a viselkedést, mely viszont az ő balsejtelméit erősíti meg. Ilyen körülmények közt bármerre forduljon a választók sokasága, mindeműtt idejüket múlt konstrukciókba ütközik.” (124.)

39. „Kétségtelen, a polarizálódásra adott válaszok nem voltak szimmetrikusak. A jobboldal megint kezdett úgy viselkedni, mintha természetes joga volna az ország vezetésére. [...] A baloldal [viszont] sohasem vonta kétségbe a jobboldali kormányok legitimitását, és nem tett kísérletet a közös alkotmány kisajátítására.” (192.)

40. Számomra nem egészen érthető, hogy a konfliktusok éleződése – egy történelmi koncepcióvá transzformálva – miért és hogyan lépett elő a politika és a társadalom egymástól való elidegenedésével szemben. Ez nyitott ugyanis teret a populizmus számára. Itt most mintha a társadalom maga is megosztott lenne, és belesimulna vagy az egyik, vagy a másik párt mögé. Másként fogalmazva, most a politikai irányzatok mögött a társadalmi mentalitás bizonyos trendjei húzódnak meg. Ez minden részletében élesen ellentmond annak a szép leírásnak, amelyet Kis János annak az előítéletnek a cáfolataként ír le, hogy a magyar választópolgár nem híve sem a kapitalizmusnak, sem a demokráciának, sem a szabadságjogoknak. „Ezt a közhelyet olyan sokszor és sokfelől ismételték, hogy hajlamosak vagyunk fontolgatás nélkül hitelt adni neki.” (123.) Ebben az esetben szerinte legalább három kérdés nyitva marad. (a) „Aki szerint a magyarok úgy általában előnyben részesítik a paternalista államot a piaccal szemben, annak meg kell magyarázni, miért választotta több millió magyar a magánnyugdíjpénztárat 1997–98-ban, és miért nehezményezte a közvélemény nagyobb része a magánnyugdíjpénztárak visszaállamosítását 2011-ben. (b) Aki szerint az országlakosok számára közömbös, hogy Magyarországon jogállam van-e, meg kell magyaráznia, hogy miért kifogásolta a többség 2010 végén az Alkotmánybíróság jogköreinek csorbítását.” (c) „Aki szerint a választók nem értékelik demokratikus jogaikat, meg kell magyaráznia, miért utasította el 2012 tavaszán a megkérdezettek nyolcvan százaléka a választójog gyakorlásának előzetes regisztrációhoz kötését.” (123.)

41. Vásárhelyi Mária: A HOMO KADÁRICUS RENESZÁNSZA. *Élet és Irodalom*, 2013. december 20. 8.

42. Taylor itt Ernest Gellner *NATIONS AND NATIONALISM* című könyvére támaszkodik. Ithaca & London, 1983.

43. Charles Taylor: NATIONALISMUS UND MODERNE. *Transit*, 1995. 9. szám, 177.

44. Vásárhelyi Mária: A HOMO KADÁRICUS RENESZÁNSZA.

45. A politikusok kedvezőtlen megítélését nem tartanám a Kádár-rendszer örökségének, ha ennek a megítélésnek legalább viszonylag konkrét referenciája van: „A demokratikus politikai rendszer letéteményeseinek – az országgyűlés, a politikai pártok, a politikusok – működése már az első években súlyos kiábrándulást okozott. Húsz év eltelte után pedig tíz emberből kilenc vélekedik úgy, hogy a rendszerváltás valódi nyertesei a politikusok voltak, és négy ember közül három szerint Magyarország egyik legsúlyosabb problémáját a korrupciós politikai elit jelenti.” Uo. Aztán az utolsó mondatban mintha Vásárhelyi Mária is indokoltan tartaná ezt a véleményt: „Az egymást követő politikai botrányok és ezek következményeinek

külisége a demokratikus politika teljes devalválódásához vezetett.” Uo.

46. A nem ortodox gazdaságpolitikáról ebben az összefüggésben egyetlen szót sem szeretnék szólni, de a problémát egy találó idézettel mégis jeleznem kell: „Orwell megbékéltve nyugtózhatodt sírjában, a szavak Magyarországon is már régen elvesztették értelmüket. [...] Az, hogy a magyar gazdaság a legversenyképesebb, azt jelenti, hogy egyre csúszik lefelé, hogy minket irigyel és utánoz Európa, azt, hogy mindenhol elborzadva nézik, mi folyik nálunk.” Bruck András: *A JEL. Élet és Irodalom*, 2013. december 20. 4.

47. A történelmi magyarázatok (és ezzel együtt a mentalitástörténet alakzatai) a Fidesz retorikájában mitikus-ideologikus szerepet kaptak: ebből a szempontból érdekes lenne elemezni „az elmúlt húsz év” topozát.

Weiss János

II

A HARMADIK KÖZTÁRSASÁG URALKODÓ ESZMÉI

Hollandia első liberális köztársasága régebbi némileg, mint a magyar. 1653-tól 1672-ig, tehát nagyjából húsz évig létezett, amikor Johan de Witt főpenzionárius vezetése alatt egy *Stadhouder*, azaz uralkodó nélküli állam jött létre. Széles körű vallásszabadságot biztosított, felvirágoztatta a korai kapitalista kereskedelmet és ipart, a holland gyarmatbirodalom mesés bevételeiből biztosította a jólétet polgárai számára. Igaz, ideológiája nem volt valami kifinomult: az utilitarizmus eszméi – amelyek oly biztos erkölcsi alapot adtak később minden modern társadalomban azoknak, akik saját gyarodásukat a közjóval indokolták – még csak szárnyaikat bontogatták ebben az időben, Hobbes filozófiájában. A holland liberális köztársaság saját fennmaradásának igazolásához ezért egyszerűbb mintához fordult, a mindenki által jól ismert neoplatonikushoz: a javak emanációtana azt állította, hogy a kereskedelem bevételeiből mindenki részesedik, a jólét kiárad, és átjárja a társadalom egészét. A tengerparti kereskedővárosok gyarodása az egyesült tartományok egészére kisugárzik, minden polgár élvezheti gyümölcseit. Ez volt Hollandia arany korszaka, egész későbbi történetét meghatározó anyagi és kulturális tőke halmozódott fel. De az ideológia mégis csak ideológia maradt: az aranykornak voltak vesztesei.

39. „Kétségtelen, a polarizálódásra adott válaszok nem voltak szimmetrikusak. A jobboldal megint kezdett úgy viselkedni, mintha természetes joga volna az ország vezetésére. [...] A baloldal [viszont] sohasem vonta kétségbe a jobboldali kormányok legitimitását, és nem tett kísérletet a közös alkotmány kisajátítására.” (192.)

40. Számomra nem egészen érthető, hogy a konfliktusok éleződése – egy történelmi koncepcióvá transzformálva – miért és hogyan lépett elő a politika és a társadalom egymástól való elidegenedésével szemben. Ez nyitott ugyanis teret a populizmus számára. Itt most mintha a társadalom maga is megosztott lenne, és belesimulna vagy az egyik, vagy a másik párt mögé. Másként fogalmazva, most a politikai irányzatok mögött a társadalmi mentalitás bizonyos trendjei húzódnak meg. Ez minden részletében élesen ellentmond annak a szép leírásnak, amelyet Kis János annak az előítéletnek a cáfolataként ír le, hogy a magyar választópolgár nem híve sem a kapitalizmusnak, sem a demokráciának, sem a szabadságjogoknak. „Ezt a közhelyet olyan sokszor és sokfelől ismételték, hogy hajlamosak vagyunk fontolgatás nélkül hitelt adni neki.” (123.) Ebben az esetben szerinte legalább három kérdés nyitva marad. (a) „Aki szerint a magyarok úgy általában előnyben részesítik a paternalista államot a piaccal szemben, annak meg kell magyarázni, miért választotta több millió magyar a magánnyugdíjpénztárat 1997–98-ban, és miért nehezményezte a közvélemény nagyobb része a magánnyugdíjpénztárak visszaállamosítását 2011-ben. (b) Aki szerint az országlakosok számára közömbös, hogy Magyarországon jogállam van-e, meg kell magyaráznia, hogy miért kifogásolta a többség 2010 végén az Alkotmánybíróság jogköreinek csorbítását.” (c) „Aki szerint a választók nem értékelik demokratikus jogaikat, meg kell magyaráznia, miért utasította el 2012 tavaszán a megkérdezettek nyolcvan százaléka a választójog gyakorlásának előzetes regisztrációhoz kötését.” (123.)

41. Vásárhelyi Mária: A HOMO KADÁRICUS RENESZÁNSZA. *Élet és Irodalom*, 2013. december 20. 8.

42. Taylor itt Ernest Gellner *NATIONS AND NATIONALISM* című könyvére támaszkodik. Ithaca & London, 1983.

43. Charles Taylor: NATIONALISMUS UND MODERNE. *Transit*, 1995. 9. szám, 177.

44. Vásárhelyi Mária: A HOMO KADÁRICUS RENESZÁNSZA.

45. A politikusok kedvezőtlen megítélését nem tartanám a Kádár-rendszer örökségének, ha ennek a megítélésnek legalább viszonylag konkrét referenciája van: „A demokratikus politikai rendszer letéteményeseinek – az országgyűlés, a politikai pártok, a politikusok – működése már az első években súlyos kiábrándulást okozott. Húsz év eltelte után pedig tíz emberből kilenc vélekedik úgy, hogy a rendszerváltás valódi nyertesei a politikusok voltak, és négy ember közül három szerint Magyarország egyik legsúlyosabb problémáját a korrupciós politikai elit jelenti.” Uo. Aztán az utolsó mondatban mintha Vásárhelyi Mária is indokoltan tartaná ezt a véleményt: „Az egymást követő politikai botrányok és ezek következményeinek

külisége a demokratikus politika teljes devalválódásához vezetett.” Uo.

46. A nem ortodox gazdaságpolitikáról ebben az összefüggésben egyetlen szót sem szeretnék szólni, de a problémát egy találó idézettel mégis jeleznem kell: „Orwell megbékéltve nyugtózhatna sírjában, a szavak Magyarországon is már régen elvesztették értelmüket. [...] Az, hogy a magyar gazdaság a legversenyképesebb, azt jelenti, hogy egyre csúszik lefelé, hogy minket irigyel és utánoz Európa, azt, hogy mindenhol elborzadva nézik, mi folyik nálunk.” Bruck András: *A JEL. Élet és Irodalom*, 2013. december 20. 4.

47. A történelmi magyarázatok (és ezzel együtt a mentalitástörténet alakzatai) a Fidesz retorikájában mitikus-ideologikus szerepet kaptak: ebből a szempontból érdekes lenne elemezni „az elmúlt húsz év” topozát.

Weiss János

II

A HARMADIK KÖZTÁRSASÁG URALKODÓ ESZMÉI

Hollandia első liberális köztársasága régebbi némileg, mint a magyar. 1653-tól 1672-ig, tehát nagyjából húsz évig létezett, amikor Johan de Witt főpensionárius vezetése alatt egy *Stadhouder*, azaz uralkodó nélküli állam jött létre. Széles körű vallásszabadságot biztosított, felvirágoztatta a korai kapitalista kereskedelmet és ipart, a holland gyarmatbirodalom mesés bevételeiből biztosította a jólétet polgárai számára. Igaz, ideológiája nem volt valami kifinomult: az utilitarizmus eszméi – amelyek oly biztos erkölcsi alapot adtak később minden modern társadalomban azoknak, akik saját gyarapodásukat a közjóval indokolták – még csak szárnyaikat bontogatták ebben az időben, Hobbes filozófiájában. A holland liberális köztársaság saját fennmaradásának igazolásához ezért egyszerűbb mintához fordult, a mindenki által jól ismert neoplatonikushoz: a javak emanációtana azt állította, hogy a kereskedelem bevételeiből mindenki részesedik, a jólét kiárad, és átjárja a társadalom egészét. A tengerparti kereskedővárosok gyarapodása az egyesült tartományok egészére kisugárzik, minden polgár élvezheti gyümölcseit. Ez volt Hollandia arany korszaka, egész későbbi történetét meghatározó anyagi és kulturális tőke halmozódott fel. De az ideológia mégis csak ideológia maradt: az aranykornak voltak vesztesei.

Johan de Wittet a népharag váltotta le posztjáról, amikor Hágában járt 1672. augusztus 20-án. Testvérét látogatta meg, a lázongó város börtönzött be. A királpárti prédikátorok által fellázított tömeg mindkettejüket kirángatta a börtönépületből, a kíséretük, amelynek a főpenzionárius biztonságának szavatolása lett volna a feladata, nem merete felvenni a harcot. A téren a testvéreket agyonverték, testüket egy állványra akasztották, megcsonkították, egyes testrészeiket a tömeg megsütötte és megette.

Ennek fényében senki nem állíthatja, hogy az első magyar liberális demokrácia vezetőivel, ideológusaival és értelmiségével ne bánt volna visszafogottan a társadalom. Minden más összehasonlításban azonban úgy tűnik, kifejezetten méltánytalan a megítélésük. Léteznek Magyarországon olyan (politikai) mozgalmak és értelmiségiek, akik nem abban a keretben gondolják el az emancipatorikus politikai elkötelezettséget, mint a szabadságjogok kivívói, de többnyire ezek is adósak maradnak a magyar liberalizmus lényegi kritikájával. Keresve sem találhatnánk jobb alkalmat az adósság lerovására, mint Kis János politikai szövegeinek gyűjteménye, amelyet a Kalligram kiadó adott ki a harmadik köztársaság idején és annak felszámolása alatt született írásaiból. Kritikánk szándéka szerint lényegi, de méltányos. Az olvasó elnézését kérve azt is előre bocsátjuk, ez a kritika korántsem pártatlan. A kritikus elkötelezett, még azt is mondhatnám, ideológiailag meghatározott. Mindazonáltal nem pártos: noha politikai kérdésekről van szó, az alább részletezett okokból azt nem tekinti a pártok magánügyének, és nem is érdeklődik egyetlen párt (jelenlegi vagy jövőbeli, valós vagy fiktív) támogatása iránt sem.

Kis János minden kétséget kizáróan a magyar történelem egy (immár lezárult) korszakának az egyik legjelentősebb politikai gondolkodója. Azt is mondhatjuk, bizonyos kérdésekben az európai politikai gondolkodás meghatározó gondolkodója. Az, hogy megítélésem szerint nem minden vonatkozásban az, annak tudható be, hogy végső soron nem volt képes univerzálissá tágítani azokat a különös tanulságokat, amelyeket a magyarországi vagy tágabban a kelet-európai rendszerváltozásból levont. Mondhatnánk azt, hogy ez nem is lehetett feladata, hiszen politikai és nem politikafilozófiai szövegek gyűjteményéről van szó. Azonban megíté-

lésem szerint az általános tanulságok levonása más, ennél lényegibb akadályba ütközik: Kis János szövegeiben a magyar liberalizmus harcait csak honi ellenfeleivel vívja, nem mond semmi újat a liberalizmusról általában. És legfőképpen nem sok újat mond a liberalizmusnak mint olyannak. A magam részéről rendkívül fájdalmat okoz ez a hiányosság, nem mintha azt gondolnám, hogy a magyar kontextus bármiben is különleges lenne, hanem mert azt gondolom, minden lokális kontextus kell, hogy tartogasson tanulságokat az univerzális fogalmak számára, ellenkező esetben a fogalom lokális alkalmazása pusztán alkalmazás marad: valami előre adottnak készárúként való átvétele.

A minimális program

A könyv és annak alapvető narratívája a rendszerváltással kezdődik. A politikai konfiguráció Kis János megfogalmazásában háromoldallú rendszerként írható le: a hatalom pártállami birtokosaival szemben egyrészt a magyar történelem paternalista hagyományaihoz kapcsolódó jobboldal és egy a magyar hagyományokban sohasem létezett liberális demokrácia állt szemben.

Jegyezzük meg zárójelben, hogy e felsorolás, bár jól fedi a harmadik köztársaság mindenkorai pártpolitikai szcénáját, korántsem biztos, hogy számot tud adni minden tényezőről. Nem mintha Kis János ne látta más eszmétörténeti instanciákat e korszakban, de szerepüket nem tartja meghatározónak. Legalább még két jobboldali ideológiai törekvést említ, mint amely módosította a korszak közjogi gondolkodását: egy konzervatív liberális tradícióhoz való csatlakozást elsősorban Antall Józsefnél és az MDF egy része esetében (ami a parlamentáris modell mellett döntött az elnöki rendszer ellenében) és az Alkotmánybíróság döntéseinek a második vatikáni zsinat ideológiája általi befolyásoltságát. A harmas minta azonban nem csupán a rendszerváltozás kiindulópozícióját jellemzi a szövegben, hanem valójában a legfontosabb értelmezési keretnek mutatkozik. Még a harmadik köztársaság bukásának történeti okait kutató AZ ÖSSZETORLÓDOTT IDŐ is ezt követi. Ez a minden heurisztikus ereje mellett leegyszerűsítőnek tűnő interpretáció jól mutatja a hazai liberalizmus önképét: a progresszió egyedüli letéteményeseként áll szemben a múlt két avíttas formájával. Meg sem említ azonban más jobboldali irány-

zatokat, amelyek legalább 2006 után kifejezetten nagy hatásúknak mutatkoznak, és már az LMP megjelenésekor kaptak némi képviselőket is, például a *Kommentár* körére gondolok itt. Ezek a konzervatív-liberális körök sok tekintetben sokkal modernebbnek mutatkoznak, mint a nagy átlagban mégiscsak a természetjogra és a klasszikus közgazdaságtanra építő liberalizmus. Ugyanígy hiányzik a jobboldal képéből a *Szombat* neoliberais értelmisége. Mivel a magyar írók középnemzedékét például nagymértékben ezek határozzák meg (és nem a klaszszikus liberalizmus, mint 1989 előtt), ez nem csupán néhány fiatal történész értelmiségi világgképét jellemzi. Ezenkívül hiányzik az új szélsőjobboldal is, ami semmiképpen nem nevezhető „csurkistának”, márpedig ezek a szövegek csak azzal számolnak. Mivel a radikális baloldali mozgalmak csak 2010 után találták meg a hangjukat, ezek elhanyagolását nem tartom indokolhatatlannak. Általában véve: Kis János implicit módon tagadni látszik azt a szerintem nyilvánvaló tény, hogy 2006 elsősorban a magyar jobboldal teljes transzformációját hozta, és az minden értelemben átvette a kezdeményezést a politika világában, nem „keleti”, nem is „paternalista”, hanem európai és transzatlanti sémákhoz illeszkedik, amellyel szemben a klaszszikus magyar liberalizmus minden tekintetben lépéshátrányban van, társpartjai és eszmei rokonai Európában is marginálisak. Az, hogy pártpolitikai szinten egy opportunistá formáció birtokolja a hatalmat, amely csak részben mutatja a jobboldali progresszió e jegeit, inkább múlt esetlegességnek, mintsem a kétosztatú történelem fátumának tűnik. De itt bezárjuk ezt a zárójelet, Kis János politikai gondolkodásának nem a hiányait próbáljuk felsorolni, hanem lényegi pontjait kritika alá vonni.

A kérdés, hogy miként lehetséges tárgyalásos úton nem folytonos átmenetet képezni egy diktatórikus jog- és szokásrendszerből egy demokratikusba. Kis János minden tekintetben meghatározó írása szerint ez a társadalmi változás merőben új formája, nem reform, nem forradalom, sőt nem is a kettő ötvözete („refolúció”). Valami, ami még soha sehol nem történt meg: tárgyalásos rendszerváltás. Ez a szöveg (REFORM ÉS FORRADALOM KÖZT) kétségkívül az egyik legalapvetőbb, ami a rendszerváltásról való tudásunkat mindmáig konstituálja. Általában véve

a teljes közép-kelet-európai történelmet sokkal kevésbé értenénk nélküle.

A háromoldalú tárgyalások elvi és praktikus okoknak köszönhetően egy „minimális program” mellett kötelezik el magukat: olyan alkotmányt hoznak létre, amely biztosítja a szabad választások jogi kereteit, de nem dönt semmi olyan kérdésben, amely a választások után létrejövő állam képviselői szerveinek lehetne feladata. „Az ellenzék elvetette a kommunista forradalmárok erőszak kultuszát és utópiakergetését; minimális célokat tűzött maga elé – az emberi jogok, a polgári és politikai szabadságok érvényesítését –, és arra igyekezett rászorítani a hatalom birtokosait, hogy viselkedjenek úgy, mintha hinnének is az általuk aláírt nemzetközi emberjogi egyezmények erkölcsi elveiben.” (58.)

A minimális program eredménye egy vértelen, tárgyalásos rendszerváltás, ami rövid távon Magyarországot a térség vezető államává tette. A magyar liberalizmus mindenestül magáévá tette a minimális programot, és később bármiféle fenyegetését a természet rendjébe történő beavatkozásként értékelte. Noha csak a szerződésnek egy minimális formája volt, a liberális közvélemény foggal-körömmel ragaszkodott hozzá, és lényegében csak hozzá. Hosszú távú következményei nem szükségszerűen, mégis viszonylag közvetlenül vezethetők le belőle.

Első és legnyilvánvalóbb következménye, hogy a magyar liberalizmus elsősorban *közjogi* kérdésekkel foglalkozott, azaz szinte kizárólagos céljaként a hatalomgyakorlás és annak ellenzéki kontrollja megfelelő kereteinek kialakítását tekintette. A fékek és ellensúlyok rendszerének védelme, amelyet elsősorban az amúgy felelősségét tekintve bizonytalan státusú („paternalista”) Alkotmánybíróság jelentett, a parlamentáris rendszer szemben a paternalista elnöki vagy felsőházas rendszerrel, még a koronás címer, illetve később a korona szimbolikus helyének kérdése is mind-mind a közjogi „ügyek” sorába illeszkedik. (Szintén zárójelben jegyzem meg, hogy úgy tűnik, mindaddig, amíg az „ügyeket” e sémában sikerült politikailag kommunikálnia – „tematizálnia” – a liberálisoknak, az azokat illető vitákat rendre meg is nyerték. Közjogi kérdésekben nehéz volt velük versenybe szállni, ezért aztán később nem is itt indított támadást a jobboldal, hanem kerülő úton jutott vissza a liberális alkotmány eltörléséhez, még

csak valódi vitát sem mert arról kezdeményezni, hanem egyszerűen „kommunista maradványnak” hazudta.) Ez az elkötelezettsége odáig ment, hogy még olyan kérdéseket is közjogi módon próbált meg kezelni, amelyek például ösztársadalmi múltfeldolgozást igényelnének. Kis János maga is kénytelen felvenni a harcot például a „gyűlöletbeszéd” tiltásával.

Második következménye, hogy az, ami először forma volt, lassan tartalomává vált. Noha a „politika” fogalma egyébként is hajlamos teljesen kiüresedni egy liberális demokráciában (erről lesz alkalmunk beszélni a demokrácia fogalma kapcsán), a magyar változatban ezt nagymértékben elősegítette a fenti megfontolás a „kommunista” forradalmak „utópiakergetéséről”. A liberalizmus e változata gyakorlatilag semmi mást nem kívánt garantálni, mint a közömböség értelmében vett szabadságot, azaz azt a formát, amely mindenki számára jogegyenlőséget és vélemény szabadságot biztosít. Szántszándékkal megtartóztatta magát bármiféle tartalom, bármiféle eszme vagy életmód melletti elkötelezettségtől, annak érdekében, hogy a formát abszolútizálja. Csak hogy Hegel filozófiai diszkvalifikálását itt kamatostul kell megfizetni. Nincs forma tartalom nélkül, a forma valaminek a tartalma, valaminek, ami kialakítja a formát. Nincs liberális demokrácia önmagában, mert ha így lenne, akkor a formát ért támadás esetén semmi máshoz nem tudunk kapni, mint ahhoz az állításhoz, hogy ez a forma a természettől való. Márpedig ez nem így van, és ezt végső soron mi magunk is tudjuk: Magyarország közjogi formája történeti esetlegesség, és alapos indoklással ugyanúgy megváltoztatható, mint bármi más jogi forma. Természetesen a hangsúly itt az alapos indokláson van, de ez igaz fordítva is: a liberalizmusnak is meg kellene indokolnia a hozzá való ragaszkodását, ehelyett rendre az „európai értékekre” hivatkozik. De hát mik azok az európai értékek? Talán csak nem valamiféle tartalom, újra? Esmék, utópiák, tervek, kulturális totalitások, amelyekről mind ez idáig a liberalizmus szót sem akart ejteni.

Kétségkívül igaz, hogy Kis János nem (vagy nem minden esetben) az európai fősodorra hivatkozik, amikor a közjogi formát védelmezi. Elsődleges érve mellette az erőszak fékezése vagy kordában tartása, a másik (politikai párt) megsemmisítésének lehetetlenné vagy legalábbis szükségtelessé tételé. Azaz egy újabb formá-

lis mozzanat lenne az 1989 utáni közjogi rend elégséges alapja. Nem világos azonban, hogy ez alapján miért ne lehetne visszahozni valamiféle diktatúrát (vagy arra hasonlító dolgot), amely legalább ilyen jól vagy pedig sokkal hatásosabban képes fékezni a pártok közötti erőszakot. Nem a szavakkal próbálok itt játszani: arra szeretnék rámutatni, hogy végső lépésben mégiscsak valamiféle tartalmi indoklását kellene nyújtani a közjogi formának. Ez a liberalizmusban minden bizonnyal az lenne, ami a nyolcvanas években a társadalmi szerződésért folytatott harc alapja volt: az emberi jogok nyilatkozata. Azaz a természetjog modern formája.

Nem pusztán a rendszerváltást illető történelmi kérdéstről van itt szó, hanem egy mintáról, amely megrögzött mítoszként mindmáig uralja a liberális közgondolkodást. Marx pedig nem véletlenül figyelmeztet arra, hogy az ismétlődő minták másodsor már sokkal inkább hasonlítanak bohózatra, mint tragédiára. A minimális program a rendszerváltás sajátosságai által kikényszerített esetlegesség, mégis úgy tűnik, ez az esetlegesség szinte szükségszerűséggé változik a magyar liberalizmusban és Kis János politikai gondolkodásának nagy részében is. A negyedik köztársaság létrehozatalának imperatívusza így változik ma a harmadik restaurációjának követelésévé: létre kell hozni a köztársaság formális minimumát, majd a liberális köztársaság visszaállítását után a pártok szabad versenyében eldőlnék a vitás kérdések. Ez a modell egyrészt azon a legjobb esetben is semmi által nem igazolt (rosszabb esetben a tények által cáfol) elven alapul, hogy a (demokratikus) forma előzetes instituílása létrehozza magát a demokratikus gondolkodást. Másrészt azon a történeti tényen, amit a rendszerváltás lényegének gondolnak: a szabad választások és a parlamentáris liberalizmus intézményrendszerének megteremtésén. Ez az ötlet láthatóan rendkívül kevésbé ragadja meg 2014-ben a választópolgárokat, de ez egyáltalán nem látszik zavarni a magyar liberalizmust: csinálja, amit eddig, biztosít mindenkit, hogy biztosítani fogja a politikai szabad versenyt, hogy „normális” európai államként létezhesünk.

El kell azonban mondani, hogy minden „Európához” való fellebbezés azon a hamis képen alapul, hogy az európai „fősodor” politikai modellje a mindenki által elfogadott liberális demokrácia. Ez így nem igaz. A legminimálisabb

módon is (tehát anélkül, hogy vele szemben itt és most elköteleződjenk) azt kell mondanunk, hogy az európai liberális demokrácia eredmény, nem kiindulópont. Olyan társadalmi vitáknak az eredménye, amelyekről a magyar társadalom a harmadik köztársaság történetének nagy részében jobbra még csak nem is hallott, nem-hogy gyakorolt volna. A közjogi keretek liberalizmusát Európában át- meg átszövik a politikai gyakorlatok közvetlen demokratikus és olyan képviselői formái, amelyek a pártok szabad versenyéhez képest más síkban, azt csak részszerűen metszve szerveződnek meg, a tömegtüntetésektől a szakszervezeteken át az alternatív mozgalmakig, sőt a „szélsőségekig”. Mindezek folyamatosan vitatják és formálják a demokrácia kereteit, korántsem fogadják azt el problémátlanul. Európa retentó messze van attól, hogy a liberális demokráciát természeti törvénynek tekintse.

A magyar liberális politikai gondolkodás alapjai azonban természetjogiak, nem pedig interszubjektívek. Habermasszal szólva nem a kommunikatív, hanem a stratégiai cselekvés paradigmájába illeszkednek. Ennélfogva magukat az alapokat kivonja a demokratikus (interszubjektív) megfontolás hatóköre alól, azokat természetes univerzáléknak tekinti. Ha erősen akarok fogalmazni: demokráciaképe alapjaiban nem demokratikus. (És ismét zárójelben: részben ezért válnak védtelenné olyan egyébként antidemokratikus retorikai [politikai] eljárásokkal szemben, amelyek a liberális szókinccs kifordítására épülnek. „Fajvédőnek” nevezni azt, aki a romák társadalmi kirekesztettségé ellenében emeli fel a szavát, nem pusztán ostoba tudatlanság. Valójában a jogegyenlőség védelme a társadalmi osztályok „alatt” élőkkel szemben nem elégséges, itt egy alapvetőbb jogra hivatkozik a liberális gondolkodó – Kis János is –, az emberi méltóságához való jogra, ami pedig még abban az esetben is, amikor alkotmányos jog [ez ma, 2014-ben már nem egyértelmű], az emberi jogokra megy vissza. Mivel a liberális gondolkodó stratégiája végig arra irányult, hogy a saját diskurzusának tartalmi elemeit elfedje vagy eltüntesse, mintha érvéleése pusztán formális lenne, ezért itt bajba kerül: a jogegyenlőség elve alapján valóban nem tüntethetne ki különös csoportérdeket az általánossal szemben, az alapvetőbb elvekre pedig hivatkozása szerint nem hivatkozhat, mert azok tartalmiak.

Más kérdés, hogy hiába is hivatkozna, mert mi sem érdeklí kevésbé antidemokratikus „vitapartnerét”, mint az emberi jogok, de ez nem változtat az eredményen: az alapvető jogok kikerültek az interszubjektív megfontolás alól, és erre éppen a „tudatlan” szélsőjobboldali diskurzus hívja fel a figyelmet.)

Utolsó megjegyzésként, lényegében Kis János könyvétől függetlenül: a liberális demokrácia természettőlvalóságának e hamis képzeete okozta végül, hogy „Európa” emblémává vált a magyar „vulgárliberalizmusban”. Érinthetetlen végső menedékké, ahová fellebbezni lehet. Az én véleményem, hogy akkor válunk majd európaivá, ha azt nem kész mérceként fogadjuk el, hanem saját tevékenységünk eredményeként: Európát mi, európaiak hozzuk létre.

A demokrácia fogalma

A demokrácia fogalmának értelmezhetősége ma kérdéses. Nem csak Magyarországon. A hidegháború kétosztatú világában volt valamiféle mindenki által elfogadott értelme annak, ha valaki demokráciát követelt, vagy ha azt a szovjet rendszerű államkapitalizmussal állította szembe. Ma azonban nem kell szélsőségesnek lenni ahhoz, hogy valaki a „demokratikus” államokat szembesítse a napi gyakorlatokkal, Guantanamo-tól az NSA-n át a Franciaországban élő romák hazatoloncolásáig. Csak az nem veszi észre a demokrácia fogalmának devalválódását, aki nem akarja. A demokratikus államokat nem demokratikus gyakorlattal vádolni ma szimpla közhely. A minap a *9gag* ironikus portál közölt egy internetes mémet, amely egy M1A2 típusú amerikai harckocsit ábrázolt, alatta felirattal: „70 tonna demokrácia”. A *comment feed*-ben parázs vita alakult ki arról, vajon a harckocsi súlya csakugyan 70 tonna-e. Senki nem kezdeményezett vitát arról, vajon igaza van-e a demokráciával kapcsolatban a képnak, az ironikus állítást mindenki értette és ismerte: az Egyesült Államok szavakban demokráciát visz az elnyomott népeknek, valójában tankokat.

Mindezek ellenére az utcára vonuló tömegek Kairótól Kijevig, Budapesttől Tuzláig demokráciát követelnek. Azaz nem mondhatjuk, hogy semmiféle értelem ne lenne a szónak. Sőt, a lehető legkonkrétabb értelem van, a lehető legadekvátábban fejezi ki a tömeg követelését: „*semmit rólunk nélkülünk!*”. Azonban senkinek nem jutna az eszébe az utcán azt kiabálni: „parla-

mentáris törvényhozást!” A demokrácia itt valami mást jelent, nem a szabad választásokat és a parlamentarizmust. Nem ezt követeli a nép, még akkor sem, amikor valóban követelhetné. A magyar parlamentarizmus nevetséges ope-retté vált, politikai *bonvivant*-okkal, akik semmiféle felelősséggel nem látszanak rendelkezni, és díszletellenzékkel, amely hiába is rendelkezik felelősségtudattal, a Parlament ma esélyt sem ad annak kibontakoztatására. A választási kampányban mégsem ennek kritikáját helyezi előtérbe a maradék ellenzéki kommunikáció. Ez az én szememben azt mutatja, hogy van a „demokráciának” egy „populáris” jelentése, amely semmiképpen nem azonos a „liberális demokrácia” leghétköznapibb zsurnalisztikai jelentésével: a demokratikus „világrend” állami berendezkedésével.

Kis János távol tartja magát a populáris értelemről, de nem fogadja el a zsurnalisztikai értelmet sem, politikafilozófusként viselkedik politikai szövegében: definiálja a demokrácia fogalmát. *GONDOLATOK A DEMOKRÁCIÁRÓL* című, *AZ ÖSSZETORLÓDOTT IDŐ-HÖZ FÜZÖTT FÜGGELÉKE* végzi el a feladatot. „A rendszerváltás egyszerre két feladattal szembesítette a magyar társadalmat. Egyfelől létre kellett hozni a demokratikus köztársaság intézményeit. Másfelől ki kellett alakítani az intézmények fölötti ellenőrzésért vívott harc résztvevőit – a politikai pártok és választóközönségük – közti bizalmi viszonyt, mely biztosítja a tisztességes hatalmi verseny folytonosságát, és egyszersmind korlátok között tartja a politikai küzdelmeket.” (167.) Kis János értelmezésében e második feladat megoldatlansága miatt bukkott el a demokratikus köztársaság. Ezt az állítást nem vitatjuk. A harmadik köztársaság politikai élete (amennyiben „politikán” „az intézmények fölötti ellenőrzésért vívott harcot” értjük) valóban nélkülözte a pártok közötti bizalmat. Mindazonáltal határozott szándékunk kérdőre vonni előfeltevéseit.

Mi ugyanis az ára a populáris értelemről láthatóan eltérő definíciónak? Az, hogy a demokrácia fogalma elveszti evidens kapcsolatát a népfelleggel.

Amikor az utca népe vagy bármilyen közvetlen demokrácián alapuló tömeg a demokráciát követeli, akkor nem azt kéri, hogy a pártok végre harcoljanak békés eszközökkel az intézmények feletti hatalomért. Azt követeli, hogy ő maga gyakorolhassa a hatalmat (képviselői révén vagy közvetlenül), hogy a pártok vagy a hatalom más

gyakorlóit ne ellenükben, hanem értük kormányozzanak, és az ő egyetértésükkel. Nem vitatom, hogy ennek része kell, hogy legyen a pártok közötti „hatalmi harc” békés és nem egymás megsemmisítésére törő elrendezése, de a tömeg mégsem ezt követeli. Követelésére a pártpolitikai harcok harmonikus közjogi berendezése *nem válasz*. A liberális demokrácia nem felel a tömeg szavára, és a szó emez erős értelmében *nem felelős* a népek. 2006 utcára vonuló tömege az én szememben semmiképpen nem volt a társadalom egészének nevében fellépő tömeg. De bármennyire is különös, sőt egyedi érdekek megjelenítője volt, követeléseinek legitimitását az a pusztá tény hozta létre, hogy azt állította, a politikai elit nem viselkedik felelősen, és valóban: követelésére semmilyen választ nem kapott. Hacsak a felelősség elhárítását nem tekintjük annak.

De ha eltekintünk is a demokrácia ilyen definíciójától (az intézmények feletti ellenőrzésért folytatott pártharc békés mederben tartása) és a demokrácia követelése közötti eltéréstől, akkor is merészen, sőt vakon leegyszerűsítő az a nézet, hogy a társadalmi konfliktusokat a pártok közötti harc szabályozása képes lenne kezelni.

Először is azt feltételezi a demokrácia ilyen, a politikai konfliktusokat a pártpolitika szintjére korlátozó nézőpont, hogy a pártok valóban *reprezentálni* képesek a társadalmat. Ez az én nézetem szerint elvileg is lehetetlen, de az bizonyosnak tűnik, hogy a harmadik Magyar Köztársaságban százezrek éltek érdekeik bármiféle politikai képviselése nélkül, Baranya, Heves, Szabolcs mindenkitől elzárt gettófalvaiban, Budapest, Miskolc vagy Mátészalka városi *slum*-jaiban. Ráadásul Kis János maga is látja ezt a problémát, amikor az összes párt tétlenségét (beleértve az SZDSZ-t, amelyhez mégiscsak elég szoros szálak fűzik) kárhözhatja a roma kilakoltatások esetében. A szavazási hajlandóság kétségbeejtően alacsony volta pedig mutatja, hogy még azok, akiknek lehetősége volt rá, se feltétlenül érezték, hogy a pártok képviselni lennének képesek érdekeiket.

Másodszor ez a demokráciafogalom azt feltételezi, hogy a társadalom tagjai *célracionálisan* viselkednek, amikor érdekeiknek megfelelő pártot választanak. Kis János (és természetesen nem csak Kis János) demokráciafogalmában ennek talán legszélsőségesebb példája a demokrácia és a piac működése közötti analógia.

„A pártok elsősorban azzal szolgálják a közjót, hogy megküzdjenek egymással. A kisebbség bevonása a törvényhozásba, a törvényhozó hatalom kormányoldalra és ellenzéki oldalra osztása nem csupán békés és kiszámítható mederbe tereli, egyszersmind a védhetőbb kormánypolitika és a tájékozottabb választói döntések szolgálatába fogja a minden politikai hatalom természetéhez elkerülhetetlenül hozzá tartozó hatalmi küzdelmeket. Nem csak a politikai stabilitás, a jó kormányzás is azt kívánja, hogy a hatalmi küzdelem ne tűnjön el a törvényhozás működéséből. Önként kínálkozik a párhuzam a jól megalkotott piac működésével, ahogy azt Adam Smith leírja: mindenki saját hasznát és csakis azt nézi, a termelés és a csere folyamatai mégis a lehető legnagyobb közhasznot eredményezik.” (166.)

Nem, nem adódik önként a párhuzam. Minden párhuzamhoz szükség van konstituáló tudatra. Ráadásul egyetlenegy metafora sem ártatlan, de ez a metafora különösen kompromittálódott. Kedvem lenne végigkérdezni, vajon hogyan is gondolható el ez a párhuzam, például mit jelent egy párt haszna, ami párhuzamba lenne állítható egy vállalat hasznával, hogyan is kellene maximalizálnia profitját, mi lenne a beruházás megfelelője, mely béreket kellene csökkentenie, hogy továbbra is versenyképes maradjon, egyszóval hogy mit is jelent a klaszszikus *equilibrium* a pártpolitika vonatkozásában. (Mert azt persze fel sem tételezem, hogy a párhuzam Kis János szerint máshol lenne: a piaci csere absztrakt és fetisizált világában.) Mindezt nem teszem, hanem csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a gazdaság klasszikus elmélete azt feltételezi, hogy a gazdaság szubjektumai mindenestül racionális lények, akik így minden esetben anyagi érdekeiknek megfelelően cselekszenek. Noha vannak olyan kortárs makroökonomiai elméletek, amelyek ezt is vitatják, az talán elmondható, hogy lényegében a gazdaság a társadalomtudományok által vizsgált utolsó olyan terület, ahol ez a feltételezés nem szül azonnal teoretikus felháborodást. Nem azt akarom mondani, hogy a társadalmi szubjektumok feltétlenül irracionálisak lennének, hanem hogy racionalitásuk nem feltétlenül anyagi érdekeik megfontolásában áll, és biztosan nem merül ki ebben. Nietzsche és Freud érintetlenül hagyta a közgazdaságtant. Persze még ennél is furcsább, hogy Marx is.

Harmadszor azt feltételezi ez a demokráciafogalom, hogy a parlamentáris demokrácia for-

mája önmagában elégséges a demokratikus társadalmi cselekvés biztosítására. Hogy a társadalmi szubjektumok egyrészt beérik azzal, hogy a választási szavazatok által beleszólnak a hatalmi harcba, másrészt hogy adekvátan tekintik azokat a kérdéseket, amelyek ebben a hatalmi harcban felmerülhetnek, harmadszor, hogy maguk is ehhez igazítják cselekvéseiket, maguk is demokratikus normákat tesznek magukévá. Nem tudom, ez miért lenne a „papírforma” (124.), de a történelmi tapasztalatok nemigen igazolják. Legfeljebb talán az lehetne megkockáztatható, hogy ahol több száz éves hagyománya van a parlamentarizmusnak, ott kialakultak annak megfelelő társadalmi cselekvésmin-ták is. 1672-ben még Hollandiában sem voltak ilyenek.

A demokrácia fogalmának ezek a visszásságai új értelmezésért kiáltanak. A társadalmi tömegnek, amikor közvetlenül nyilvánul meg, nem artikulálatlan üvöltés a hangja: követelései vannak. A legfontosabb követelése, hogy ő maga gyakorolja a hatalmat. Én ezt nevezem demokráciának, a tömeg uralmának (egy képviseleti rendszerben is: követeli, hogy képviselői neki felelősek legyenek). Erre a követelésre semmilyen értelemben nem válasz a pártok közötti harc „demokratikus” szabályozása. Vagyis az a demokráciafogalom, amelyet a hazai liberalizmus használ, nem válaszol a tömeg demokráciaigényére (követelésére), és ez legitímálja még azokat a mozgalmakat is, amelyek *per se* nem lennének demokratikusak (2006 tömege). Azt követelik, hogy a képviselet nekik felelős legyen, de a képviselet nem felel nekik semmit. Ha magának kellene valamiféle demokráciafogalmat definiálni, az mindenképpen egy *nem reprezentációs, nem célracionális és nem formális, ugyanakkor felelős* demokrácia fogalma lenne. Ettől itt eltekintek. Csupán annyit állítok, hogy a harmadik köztársaság liberális gondolatának demokráciafelfogása *ezt* a kritériumot nem teljesíti.

Miközben azt gondolom, hogy a rendszer-váltás a magyar történelem eddig legszerencsésebb húsz évét hozta létre – amely nem mellesleg egybeesik az én személyes életem fiatal-ságával, a gondolatszabadság mára szinte ismeretlen lehetőségeivel, a mitikus politikai gondolkodás nevétségessé válásával és így tovább –, létrehozott olyan társadalmi feszültségeket is, amelyek demokráciafogalmának elég-

telenségéből fakadnak. Mert a harmadik köz-társaság a liberális gondolat nevében született, és mindvégig az is határozta meg. Ezzel tehát azt állítom: nem ott támadtak az őt megszüntető feszültségek, ahol Kis János diagnosztizálta azokat, hanem magában a liberális gondolat szívében.

Túl a láthatatlan kézen

Ezek után talán nem meglepő, hogy számomra a könyv legérdekesebb részei azok, amelyek túllépnek a demokrácia láthatatlan kezének elméletén, amely szerint a közjogi rendszer megfelelő kialakítása automatikusan létrehozza a demokratikus társadalmat. Érdekes módon ezekben a részletekben a könyv egyáltalán nem szűkölködik. Kis János meggyőzően érvel (A SODRÓDÁS ELLEN) amellett, hogy a roma kisebbség felzárkóztatása nem történhet meg a gazdasági dereguláció kontextusában, mert a mélyszegénységben élő roma lakosság nem válhat potenciális munkaerővé tanulatlansága miatt. (479.) Hiába minősíti máshol „populista viselkedésnek” azt a jelenséget, hogy a nép nem képes értékelni a kapitalista berendezkedés jótéményeit, amelyet a közösség egészének elhozta, kicsinyes egyéni törekvései miatt, amelyek az éhezést nem tekintik tartható áldozatnak a köz oltárán; itt a konkrét esetben mégis tökéletesen tisztán látja a probléma jellegét, és semmiféle „szabad” munkaerőpiaci előfeltevés nem befolyásolja ítéletét. E kérdést illető írásaiból egyértelmű, hogy nem csupán a mélyszegénység, illetve a cigányság kriminalizálását utasítja el, hanem azt a hazai baloldalon sem ismeretlen eljárást sem, amivel a (strukturális) munkanélküliséget moralizálva ítélik meg. Kis János nem habozik a hazai liberalizmussal sem vitába szállni olyan kérdésekben, ahol belátása mást állít. De valójában sok helyen magával a gazdasági liberalizmussal is vitába száll, ha kulturális liberalizmusa arra szorítja.

Mindazonáltal számomra legérdekesebb fejtegetései nem ebben a témában születtek, hanem meglepő módon egy mára lényegtelennek tűnő napi politikai kérdésben: a sortűzperek

kapcsán írt szövegében. Ez a szöveg a TÖPRENGÉS AZ IDŐRŐL című fejezet nyitódarabja, és ez a cím kétségkívül sokatmondó esetében. Kis János töprengései az időről olyan joghermeneutikai szituáció feloldására vállalkoznak, amely a személy büntethetőségének határait feszegeti. Mellesleg azonban alapjaiban gondolják át a politikai szubjektumnak azt a képét, amelyet fenntebb a demokráciafogalom kapcsán elemeztem.

A sortűzperek elkövetőinek jogi felelősségre vonhatósága itt az életidő tényébe ütközik. A racionális szubjektum döntéseinek következménye élettörténetében kontextualizálódik. A felelősségre vonás kit is kellene, hogy célozzon? Azt a személyt, aki a tetteket elkövette, vagy pedig azt, aki végigélte életét, és esetleg egészen más személlyé vált? Itt hangsúlyosan nem a felelősség relativizálásáról vagy elmismásolásáról van szó, éppen ellenkezőleg: a személy iránti felelősség totalizációjáról, amely azt nem engedi egyetlen nézőpontból megítélni. Nyilvánvalóan ugyanilyen fontos, hogy ez az élet egy hozzá képest külső világdíőbe is illeszkedik: egyrészt a főbűnösök már halottak, anélkül, hogy felelősségre vonásuk valaha is lehetővé vált volna, másrészt a felelősségre vonás akarása elhalt a társadalomban, részben az erőszakosan hatalomra jutott rezsim konszolidációja, részben az idő múlása okán. A jogi felelősségre vonás itt egyszerűen nem mutatkozik hatékony eszköznek. Igazán tanulságos lenne megvizsgálni e konklúzió általánosíthatóságának határait. Melyek azok a tettek, amelyek ellenállnak a külső és belső idő kontextusának? Mi kell ahhoz, hogy a felelősségre vonás elmaradása ne váljon traumává egy társadalom emlékezetében? Az időről szóló töprengések végül a társadalmi cselekvés (itt: múltfeldolgozás) kérdéseire vezetnek, azaz túllépnek a liberális demokrácia láthatatlan kezének feltételezésén: a jogi keretek nem képesek minden esetben és feltételek nélkül demokratizálni egy társadalmat, éppen ellenkezőleg, néha bármilyen szabatosan megfogalmazott jogi környezet csupán a bosszú eszközeként tud funkcionálni.

Bagi Zsolt